

Forestillinger om «den andre» i skillingstrykk

Gerd Karin Omdal

I kan tro, at Tryntørken er svær!
Han er svær!
Han er inte go' at komme nær!
Komme nær!
Han har Tryne ligesom en Gris!
Som en Gris!
Og han slagter Folk paa en rædsom Vis!
Rædsom vis!

Exposition Universelle i Paris i 1867 har vært et utgangspunkt for å undersøke den norske nasjonsbyggingen i et postkolonialt perspektiv. Litteraturviter Elisabeth Oxfeldt skriver i «Encounters with the 'Real' Orient» (2005) om hvordan skandinaver, som konsekvens av den perifere plasseringen de fikk på utstillingen, var opptatt av å differensiere seg fra «orientalerne», som de var marginalisert sammen med.¹ *Morgenbladets* korrespondent presenterte flere sammenligninger for å fremheve denne kontrasten.² Det norske stabburet på utstillingen fremheves som genuint og ekte, til forskjell fra Beyen av Tunis' bidrag, som bare

var en *etterligning* av hans marmortalass. Korrespondenten skriver: «Vi lyve ikke, hverken naar vi tale, eller naar vi bygge.»³ Korrespondenten lar videre sammenligningen av en tyrkisk *odalisque* (kvinnelig slave eller konkubine) og en pen bondekone fra Dovrefjell stå som bilde på Tyrkias utstilling sammenlignet med den norske:

Der er mellem Tyrkiets Udstilling og for Exempel vor samme Forskjel som mellem en tyrkisk Odalisque og en smuk Bondekone fra Dovrefjeld. Jeg saa engang en saadan. Hun var af kongelig Slægt. Hun var simpelt klædt, men der var ikke en Plet at se paa hendes hele Person, og hendes Stue var saa blankskuret, Konen saa venlig gjennem sit Alvor, at man glemte det haarde Veir derude. I Tyrkiet er Alt prægtigt, men se ikke i Krogene. Ogsaa meget Interessant er der at se, men hvad der gjør det interessant for os, er fornemmelig, at det er saa forskjelligt fra vort, som det ikke var blevet til paa samme Klode.⁴

Konstruksjonsaspektet er åpenbart, siden korrespondenten lett gjennomskuelig velger kvinneskikkelser med helt usammenlignbare roller til sammenligningen. Hun går rett inn i den diskursen som den kjente antropologen Edward W. Said mener at er kjennetegnet for orientalistiske fremstillinger, hvor «Orientens», eller den såkalte Østen, blir «Oksidentens», eller den såkalte Vestens, kontrasterende motbilde. Som Said påpeker, bidrar denne diskursen i essens til å fremheve «Oksidenten» selv.⁵ For korrespondenten er det først og fremst på grunn av forskjellen fra det norske at det tyrkiske er interessant, ikke på grunn av hva det faktisk er. Her ser vi altså at de strukturene Said observerer, i høy grad kan overføres, også til forholdet mellom mer perifere land, som hadde en tilknytning til og på flere måter assosierte seg med «Oksidenten», slik som Norge, og «Orientens».

Orientalistiske fremstillinger og konstruksjoner av annerledeshet kan vi imidlertid se i flere sammenhenger rundt tiden for Paris-utstillingen, og vi skal nå flytte oppmerksomheten fra den internasjonale metropolen til hjemlige forhold, nærmere bestemt til noen helt konkrete hendelser i Christiania på samme tid, som vi finner referanser til i skillingstrykkene i Gunnerussamlingen i Trondheim og Albrechtsons visesamling i Oslo. I september 1869 er det oppløp mot frimurerlosjen på grunn av en konspirasjonsteori som går ut på at losjemedlemmer fanger, slakter og salter ned mennesker som så blir solgt til «Tryntyirken» eller «Tyrken», som denne skikkelsen også kalles. Samme år, til og med samme måned, ankommer den jamaikanske «Negersangeren» Alexander Bogel Christiania etter et opphold i Bergen og får mye oppmerksomhet.⁶ *Aftenposten* melder om et tallrikt publikum på Klingenberg, hvor Bogel blant annet presenterer amerikansk sang og dans og også gjør «en opptreden i 'Nationalkostyme som Sanger og Danser'». Avisen skildrer også i en humoristisk notis hvordan han på grunn av sitt utseende skapte panikk på politistasjonen.⁷

Tre år senere, i 1872, trykkes den første av flere oversettelser av tyske antisemittiske artikler med klare konspirasjonsteoretiske trekk i *Luthersk Kirketidende*. Artiklene advarer mot å la seg lede av den moderne jødens samfunnsundergravende ånd og mot jødernes innflytelse på religion, kapital, presse og annet.⁸ Jødene blir beskyldt for å kontrollere verdenshandelen og for ikke å ta samfunnsansvar.⁹

I skillingstrykkene er forhandlingen om jødernes plass i Norge et tema allerede rundt 1850, da diskusjonen om «Jødeparagrafen» var i sluttfasen. Her er flere posisjoner i spill i trykkene. Hovedtyngden av de andre trykkene vi skal se på i dette kapittelet, er fra tiden etter at den «vitenskapelige rasismen» slo rot, rundt 1860.¹⁰ Flere av dem kom i kjølvannet av oppløpet

mot frimurerlosjen og omhandler «Tryntytyrken». Det er også et knippe med trykk som omhandler karakterer med afrikansk opprinnelse. Skillingstrykkene gjør det tydelig hvilken stor rolle populærkultur og «lett» underholdning har spilt i videreføring av bestemte forestillinger, men samtidig fungerer de også som et speil for samtidskulturen og de oppfatningene mange hadde. På bakgrunn av dette er det naturlig å spørre hvordan forestillinger om «den andre» har kommet til uttrykk og blitt kommentert i skillingstrykk, og også å se nærmere på hvor disse forestillingene kommer fra.

Menneskeetermotivet – «Tryntytyrken»

I tidsskriftet *For Arbejderklassen* nr. 14, 27. juli 1844 kommenterte forfatteren Henrik Wergeland (1808–1845), i en artikkel med tittelen «Tyrken», allmennhetens frykt for tyrkeren, og han kommer også inn på myten om «Tryntytyrken» (han nevner ikke frimurerlosjen).¹¹ Han skriver: «'Tyrken' er et forfærdeligt Navn i Almeenmands Øre hos Os. Den Forestilling er endog temmelig almindelig, at Tyrken, eller idetmindste en egen Race af Tyrkerne, har Tryne som Svinet og æder Menneskekjød. Denne Race kaldes 'Trynetyrker' og deres Keiser 'Trynetyrken selv'.»¹² Wergeland hevder at denne frykten er basert på rykter og sagn, og han påpeker at faktisk kunnskap om tyrkerne formidlet av reisende tilbakeviser forestillingene. Han går inn på to eksempler i slutten av artikkelen, hvorav det ene omhandler engelskmenn som møtte tyrkernes gjestfrihet, og det andre en fransk kaptein som ble reddet av en tyrker.

Wergeland hevder at enkel uvitenhet lett kan utryddes, men at den motviljen som har rot i religion, er en vanskeligere sak: «Det er værre med den, som har sine Rødder slyngede sammen

med den religiøse Tro; den sidder fastere, og maa udrøddes fra Prækestolen.»¹³ Dette sitatet understreker hvor sentral kirken var som informasjonskilde på dette tidspunktet. Wergeland skriver videre at «Almeenmand har aldrig hørt noget Sandt hverken om Tyrken eller om andre Folk, saa det er overladt hans Indbildningskraft at befolke Jordan».¹⁴ Når man begynner å undersøke saken nærmere, ser man at Wergeland her berører noe av kjernen i utdefineringen av «den andre» i den norske kulturen (og mange andre kulturer). Nettopp forkynnelse, religiøse skrifter og andre religiøse fremstillinger har vært sentrale i sedimenteringen av fordommer, siden det har vært et poeng å opprettholde ett bestemt verdensbilde. Mange av disse fordommene ligger til grunn for tekstene i skillingsvisematerialet. Når det er sagt, er det dokumentert at noen hundretall skandinaver ble holdt som slaver i Algerie (den gang Algier) på første halvdel av 1600-tallet. Dette kan nok ha vært kjent i kulturen, om ikke annet som et gammelt «sagn», og dermed kan det ha bidratt til den frykten Wergeland omtaler, selv om det da var lenge siden.¹⁵

Forskningsbibliotekar Bente Lavold gjør i artikkelen «Tyrkerfrykt i Norge fra 1500- til 1800-tallet» rede for hvordan fiendebildet av tyrkeren infiltrerer religiøse kunstverk og tekster i tidsperioden hun undersøker, først og fremst gjennom å gå inn på hvordan tyrkerne fremstilles på alterskapet i Ringsaker kirke fra begynnelsen av 1500-tallet:

I Ringsaker er det sannsynlig at kirkerommets symbolske betydning, bildene av vold og drap på alterskapdørene og den gjentatte lesingen, høringen og syngingen om tyrkernes mord kan ha lagret, fremkalt og overført tyrkerfrykt. Det egner seg derfor som en prisme (sic.) som kan speile hvordan syn og hørsel, både sammen og hver for seg, kan ha bygget, vedlikeholdt og overført forestillinger og minner om tyrkiske fiendebilder i Norge.¹⁶

Hun viser hvordan dette fiendebildet særlig var religiøst og politisk viktig i reformasjonstiden, og hvordan det ble spredd i religiøse tekster også i de påfølgende århundrene, for eksempel i både autoriserte og uautoriserte salmebøker opp gjennom 1700-tallet. Et eksempel er «En Bøn imod Tørcken» fra Peder Tidemands bønnebok, hvor Gud bes om å

[...] sønderbryde den
 blodgerige Tørckis Spir
 hvilcken det nu gruselig
 plager forferder bedrøffuer
 oc forfølger din Christlige kircke [...]¹⁷

Tyrkerne er i denne bønnens retorikk også en del av Guds straff, på linje med pest, sult og plutselige livstruende blødninger.

Dette samsvarer godt med fremstillingen av tyrkeren i skillingsviser fra 1700-tallet. I artikkelen «The Scandinavian *Skilling* Ballad: A Transnational Cultural Heritage» kommer Siv Gøril Brandtzæg og Karin Strand flere ganger tilbake til et bestemt trykk i Gunnerussamlingen, nemlig *Tvende Betragtninger over Den Comete, Der i Kiøbenhavn, Stokholm og flere Stæder har været at see, saavel som i Christiania og her i Trondhiem fra den 28 Augusti til den 11 September 1769 været synlig*. De definerer visene i dette trykket som nyhetsviser, men påpeker samtidig at denne undersjangeren av skillingsvisene ofte var tendensiøs, og at den bidro med trøst og moralisering i minst like stor grad som den formidlet en nyhet. De skriver at det er

an eclectic mix of news, scientific and political observations, and religious and superstitious discourse. The author sees the comet as an apocalyptic sign from God, a warning to live a life free from greed. The author even refers to contemporary conflicts, devoting

several stanzas to the Russo-Turkish War of 1768–74, denouncing the «brutal Turk» and criticizing warfare as an affront to God and Christianity.¹⁸

Det er i den andre visen i dette trykket at tyrkeren omtales, og fremstillingen minner om den vi finner i en del av den religiøse litteraturen fra samme epoke.¹⁹ Tyrkeren er i skillingstrykk fra 1700-tallet del av en politisk-religiøs diskurs, og dette blir tydelig i propagandaen som blir spredd i forbindelse med krigen mellom russerne og tyrkerne, slik som her.

I visen trekkes linjer fra konflikten mellom polakkene og tyrkerne (str. 7): «Det arme Polen bæve maae / for Tyrkens magt, som mager paa, / at vil det slet fordærve», og mellom russerne og tyrkerne (str. 8): «Den tappre Russ tilbake gaaer, / og Tyrken synes Fremgang faaer, / og om Victori synger?», til at tyrkerne er en konkret trussel for oss, vårt land og våre skip (str. 9 og 10): «GUD hielp! Faaer Tyrken Overhaand, / hans Vrede treffer og vort Land, / og vores Skibsfart tvinger;» og «Fri os fra Tyrkens Tyrani, / og fra hans slemme Røverie, / som han paa Søen øver.»

På dette tidlige stadiet hadde ikke tyrkeren fått komiske trekk i skillingsvisene, men et kjennetegn som blodtørstigheten er til stede. «Vi hører Tyrkens Overmod / Nu tørster efter Christnes Blod» (str. 6). Blodtørstigheten ble senere bokstaveliggjort i ryktet om «Tryntyirken» som ga gull i betaling for menneskeblod eller menneskekjøtt.

På 1800-tallet forsvinner ifølge Lavold denne typen retorikk fra de offisielle kirkelige tekstene, men det ble stadig trykket salmer med tyrkerfiendtlig innhold til privat bruk; her nevner hun som eksempel salmedikter og biskop Thomas Kingos (1634–1703) salmebok som kom i flere nye utgaver på 1800-tallet.²⁰ I andre halvdel av århundret skal de tyrkerfiendtlige verselinjene stort sett ha vært skiftet ut i salmene, men det betyr

ikke at «tyrkerfrykten» var over, tvert imot. Den levde i beste velgående i folkediktningen, og den kommenteres i pressen og i skillingstrykkene.²¹

Som nevnt innledningsvis får konspirasjonsteorien om at frimurerlosjen i Christiania fanger og slakter folk, for så å sende dem til «Tryntyirken» mye oppmerksomhet i 1869, men forestillingen om at frimurerne sto i ledtog med tyrkere går i hvert fall tilbake til et rykte som slottsprest Claus Pavels (1769–1822) sarkastisk kommenterer i dagboken sin den 21. oktober 1813. «Tyrken» skal ha gitt frimurerne to tønner gull for et lignende kvantum menneskeblod. Forsvinningen til en ung pike ser ut til å være opphavet til ryktet.²² Betegnelsen «Tryntyirk» (eller variasjoner med noe annen ortografi) er ikke brukt i Pavels' dagbok, han skriver bare «Tyrker».

Ryktet blir altså revitalisert, og det blir gjenstand for kommentarer i avisene over flere dager høsten 1869. I artikler trykket i *Morgenbladet* i september ser det særlig ut til å ha vært mennesker som ikke opprinnelig bodde i Christiania som trodde på det, og de skal derfor ha latt være å komme for å selge varer og oppsøke skjenkestedene.²³ I skillingstrykkene som kom i kjølvannet av dette, brukes begrepene «Tyrk» «Tryntyirk», «Tryne-Tyrk», «Tryntørk» og «Tryne Tyrk».²⁴ Som i dagspressen knyttes skikkelsen til frimurerlosjen. Dermed ligger skillingstrykkene på dette punktet nærmere avisene enn folkediktningen, hvor «Tyrken» ikke knyttes til frimurerlosjen.²⁵ Perspektivet i skillingsstrykkene følger avisene i det at det først og fremst er bøndene og de lavere klassene som er dumme og frykter «Tryntyirken». I folkediktningen er det byfolk og rike som henges ut i forbindelse med fremstillingene av denne skikkelsen.²⁶

De to første trykkene er trykt i kommisjon hos (Johannes Wilhelm) Theodor Rose (1839–1924) i Christiania.²⁷ De er ikke eksplisitt datert, men det ene har tittelen *En flunkende ny Vise om Menneske-Slagteriet i Christiania i September 1869*.²⁸

«Slakterne», altså frimurerne, fremstilles i kun lendelede, og den ene har våpen rundt livet og en hevet øks. Dette gir assosiasjoner til noe voldsomt og primitivt, som ikke vanligvis ville bli forbundet med frimurerne, som ofte var ganske høyt på strå, og illustrasjonen er dermed med på å understreke visens ironi.

Visen i trykket gjør narr av at flere forsvinninger har blitt forklart med at folk har blitt fanget og slaktet, men at «ofrene» så har dukket opp igjen, eller at forsvinningen har blitt forklart på en annen måte. Dette er særlig tydelig i de to siste strofene:

7. Og derpaa slagted' man en Pige skjøn, Faldera,
 Som elsked' en Skomagersvend i Løn, Faldera,
 Men efter Slagtingen hvad gjør hun da? Faldera,
 :: hun reiser lige til Amerika, Faldera! ::

8. Der hænder meget Rart i Norge lel, Faldera,
 Man slagtes der og lever ligevel, Faldera,
 Og dette nye, rare Slagteri, Faldera,
 :: Er hvad man før har kaldt Frimureri, Faldera::

Det gjøres til en viss grad også narr av forestillingen om «Tryne-Tyrken», men man får ikke inntrykk av at dette er motivert ut fra et ønske om å påpeke noe uheldig i fremstillingen av denne skikkelsen, tvert imot:

3. Først slagted' man en gammel kjærring der, Faldera,
Som gik omkring i Byen og solgte Bær, Faldera,
Den Beufsteg bli'r vistnok ikke meget mør, Faldera,
∴ Men «Tryne-Tyrken» ved nok, hvad han gjør, Faldera ∴:

6. Jo, han [som er full av finkel] bli'r delikat, det kan Du tro, Faldera,
Alene er han mindst saa god som To, Faldera,
Og «Tyrken» faar da Noget for sit Guld, Faldera,
∴ Af bare Lugten bli'r han sproitefuld, Faldera ∴:

Begrepene «Tryne-Tyrken» og «Tyrken» brukes om samme skikkelse, det finnes ikke noe skille mellom disse i viseforfatterens fremstilling.

Visen ledsages i trykket av en kommenterende prosatekst som er et slags etterord og en oppsummering av saken som visen knyttes til. Tittelen på denne teksten er «Ærbødigst Beretning om denne Affære».²⁹ Denne beretningen er undertegnet av en Christian Sørensen. Han kan være forfatteren av teksten til visen også, men det er uvisst. Det er ikke noe i den ledsagende teksten som direkte påpeker at fiendebildet i konspirasjonsteorien er uheldig, teksten tar heller for seg det tåpelige med selve skrekken som har spredt seg på tross av «den gode Mening, man gjerne har villet have om den høie Grad af Oplysning og Sædelighed, som skal udmærke Byernes laveste Befolkning» (her er han nok ironisk). Men Sørensen har noen interessante betraktninger som det er verdt å se nærmere på. Han presenterer en teori om at den gamle «Fabel» om Frimurerne og «Tryntyren» kan ha dukket opp

igjen i kjølvannet av et referat fra «Oldforsker mødet i Kjøbenhavn om de danske Urinbyggeres Menneskeæderi». Implisitt i dette ligger at «den andre», altså «Tyrken», fortsatt kan mistenkes for denne typen kannibalistisk aktivitet, som hører hjemme på et nærmest mytisk tilbakelagt stadium i norsk-dansk historie.

Sørensen er også opptatt av at ryktet har skapt en stemning av frykt i byen. Han bruker en del plass på den hendelsen som ble nevnt innledningsvis, som inntraff da jamaikanske Bogel befant seg på politistasjonen i Christiania. Sørensen forteller om hvordan en bondekone kom dit den 8. september for å anmelde et tyveri hun var blitt utsatt for på torget. Hun skal ha hatt betenkeligheter med å gå til politiet på grunn av uroen som hersket i byen, og Sørensen fortsetter:

men værre blev det, da hun ved fra Vestibulen at begive sig ind i Forhallen fik Øie paa den der tilstedeværende Negersanger Bogel; thi øieblikkelig gjør hun helt om og for ud som en forskræmt Høne. Da en Politibetjent derpaa forsøgte at føre hende ind, for at hun kunde faa udrettet sit Ærinde, vægrede hun sig under Jamren og Angstraab.

Utlegningen fortsetter så med en videre skildring av hvordan konen forsøkte å unnsnippe fra politistasjonen. Her fremkommer det i hvert fall indirekte en bevissthet hos Sørensen om at konspirasjonsteorien er knyttet til et skille mellom «oss» og «de andre». Frykten som ryktet har forårsaket, kommer i eksempelet med bondekonen til overflaten på grunn av den jamaikanske artisten som stikker seg ut fra den ellers antagelig ganske homogene massen på politistasjonen.

På tittelbladet til det andre trykket fra Rose står det *I dag er udkommet ny Vise om «Tryne-Tyrken» der pynter sig som en anden skikkelig Nordmand, og gar paa Lur efter unge og vakkere*

Jenter, som han bortfører, slakter og nedsalter. Motto: «Er det ikke sandt, saa burde det være det.»³⁰ Denne visen ledsages av en illustrasjon hvor en mann (som vi må anta at er «Tryne-Tyrken» i forkledning), ser ut til å prøve å sjarmere en tydelig skeptisk ung dame. Både den overdrevet store nesen, som gir assosiasjoner til en jødekarikatur, og ørene til mannen ser nærmest påklistret ut, og den hånden som holdes opp mot slipset ser ut som en dyrelabb. Dette antyder at det her befinner seg noe under overflaten som ikke er menneskelig.

Tittelen indikerer en endring fra den forrige visen, siden det her ser ut til å være «Tryne-Tyrken» selv som går på jakt etter ofrene. I selve visen er det imidlertid som før frimurerlosjen som besørger kjøtt og blod til «Tyrken». Men frimurnes rolle skyves klart mer i bakgrunnen gjennom trykkets tittelside.

Benevnelsen «Tryne-Tyrken» står i anførselstegn i tittelen på dette andre trykket, noe som kan markere en distanse fra forfatterens side. Denne mulige distansen kan underbygges av det ironiske mottoet «Er det ikke sant, så burde det være det». Så er spørsmålet hva som settes på spill her, er forfatteren kritisk

til fremstillingen av «Tryne-Tyrken»? Til det er svaret nei. I selve visen brukes betegnelsen Tyrken gjennomgående, uten anførselstegn. Dette understreker igjen hvordan disse to begrepene ble synonyme i den norske kulturen på 1800-tallet. Visen spiller, som den forrige, på redselen for frimurerne og «Tyrken», og gjør så narr av konspirasjonsteorien om at folk blir fanget og slaktet. De to siste strofene går ut på å berolige «den vakre tøsen», som nå er engstelig, og visens lyrisk jeg avslutter med at han vil «Bortkysse den Angst, som Dig Tyrken har sat. Sa'n». Dermed ender «Tyrken» opp med fortsatt å være en skrekk-karakter, selv om redselen var irreell, fordi ryktet ikke var sant.

Et tredje trykk om denne skikkelsen med handling fra Christiania kommer fra H. Thronsen i Drammen og har tittelen *En splinterny, aparte morsom, svær hyggelig, opbyggelig og sørgelig Vise om Tryntørken, som spiser Folk til Frokost, Middag og Aften. (Trykt som Bidrag til den nyere Slagter-Literatur.)*³¹ I denne visen beskrives «Tryntørken» utseendemessig, slik han ser ut uten

forkledning. Vi får altså ikke bare fremstilt forestillingen som de letturte har om hva han gjør, slik som i de andre trykkene. Han er svær og har tryne som en gris, og han grynter dessuten også som en gris. Det beskrives hvordan han kommer til hovedstaden og tar inn i losjen, for så å bortføre folk han møter på gaten og slakte dem. Her har altså «Tryntørken» overtatt frimurernes rolle som kidnappere og slaktere, noe som er en klar endring fra de første visene.

Ellers er det samme budskap i dette trykket: at frykten for menneskeslakterne er latterlig. Også på tittelsiden til dette trykket er det en illustrasjon av «Tryntørken» (se s. 399).

Skikkelsen på bildet har klare monstertrekk. Han har tanngard som en steinbit eller krokodille i en gigantisk munn, merkelige stirrende øynene med avlange pupiller og usymmetriske ansiktstrekk. Det ligger et hode på gulvet, flytende i blod, sammen med beinrester. På bildet er monstertrekkene blandet med symboler som peker mot islam og muslimer. «Tryntørken» som fremstilles i visen, har stort skjegg og turban med hilal (månesigd), og han holder en pipe i hånden. Turbanen er et religiøst plagg innenfor noen grener av islam, med bakgrunn i at Muhammed skal ha brukt turban. Hilalen er et politisk maktsymbol, og som kjent brukt på en rekke flagg i nyere tid. Den har religiøs betydning fordi månefasene bestemmer den islamske kalenderen og tiden for de religiøse høytidene. Han er altså bærer av symboler som er helt sentrale i flere kulturer knyttet til islam, og i kombinasjon med monstertrekkene bidrar de her til repetisjon av karikerte, klisjémessige og fryktinngytende fremstillinger av tyrkeren. Selv om også denne visen gjør narr av de letturte, særlig fra landet, som tror at de kan bli slaktet og saltet ned i Christiania, er det tydelig hvem som i første rekke rammes av den stigmatiserende fremstillingen – det er tyrkeren. Tegningen tydeliggjør hvordan trekk fra tidligere fremstillinger av tyrkeren går inn i «Tryntørken».

I et fjerde trykk, med tittelen *En splinter ny og frygtelig Vise om Tryne Tyrken og Menneskeslagtning*, blir forhistorien til «hendelsene» i Christiania fortalt. Den handler om hvordan den tyrkiske sultanen sender et skip til Norge fordi tyrkerne hadde blitt for seige til å spises. Også her er det frimurerne som hjelper til. Den gjentagende identifikasjon mellom den fiksjonelle «Tryntyren» og det tyrkiske gjør det tydelig at denne skikkelsen er en videreføring av det skrekkbildet av tyrkere som hadde vært en del av den norske kulturen i flere århundrer, og dette bekreftes i denne siste visen om «Tryntyren». Trykkene ser ut til å være laget for å spille på sensasjon, men også for å dempe innflytelsen av konspirasjonsteorien. På tross av det korrigerende aspektet og at de harselerer med frykten har trykkene bidratt til sedimentering av bestemte forestillinger i den norske kulturen.

Hva skjer så når menneskeetermotivet behandles utenfor en nordisk kontekst? *En skrekkelig Tildragelse om den grusomme Slakter Ibrahim, som dræbte 13 Mennesker, og solgte deres Kjød til Folket tilligemed en derom skrevet smuk Pike* forteller om en hendelse i byen Fez i Marokko.³² Dette trykket begynner med en følgetekst i prosa, og selve visen har ikke en egen tittel. Den følger den gjengitte prosafortellingen i høy grad og er egentlig bare et sammendrag på vers. På bakgrunn av informasjon om forlegger og trykker kan også dette trykket dateres til ca. 1860–1870-tallet.³³ Kort oppsummert handler prosateksten og visen om Doras som leter etter sin forsvunne kjæreste hos en slakter, men som selv faller gjennom en fallem og ned i en underjordisk hule hvor slakteren og hans medhjelper slakter unge kvinner. Doras har kledd seg ut som kvinne, siden han har hørt at flere kvinner har gått inn til slakteren og aldri kommet ut igjen, og når han blir fanget, får han høre at det snart er hans tur til å bli slaktet. En arbeidskar, som er Doras' informant, og som han har hatt følge

med til slakteriet, kommer ham imidlertid til unnsetning med sin store øks og redder både ham og kjøresten. Det viser seg at slakteren har solgt kjøtt av unge kvinner for å kunne gå lavere i pris enn konkurrentene og tjene seg rik.

Siden dette trykket etter all sannsynlighet er ganske samtidig med de trykkene som vi har vært inne på tidligere i denne seksjonen, er produksjonen og trykkingen antagelig motivert av den samme sensasjonslysten. Forskjellen fra de tidligere eksemplene er at dette er en hendelse som faktisk har funnet sted i det fiktive universet som visen har sin handling fra, ikke bare et rykte. Det som var eventyr i Christiania, kunne virkelig skje i «Orientens». ³⁴ I dette universet er bødlene «Negre», og slakterens straff skildres som følger i prosateksten:

Hans Straf blev ligesaa fæl som hans Forbrydelse. Han blev nemlig levende naglet til sin Slagterbænk og fire Negre beordret til, langsomt at skjære Kjødstykker af ham og kaste dem for Hundene, saaledes at han selv kunde se, hvorledes de sloges om dem.

Bødlene dehumaniseres i visen, som den grusomste straff man kan tenke seg, og de blir dermed delegert til et ytterligere perifert nivå, som «orientalernes» andre. Folk fra lenger sør i Afrika ble hentet til Marokko med tvang under sultan Moulay Ismail Ibn Sharif (regj. 1672–1727), som hadde en hær bestående av mennesker fra sør for Sahara som var gjort til slaver.

Det inntrykket vi sitter igjen med, er at tyrkeren, som ble sett på som en reell trussel fra tidlig moderne tid, i høy grad blir ufarliggjort gjennom karikering på slutten av 1800-tallet. Skikkelsen i skillingsstrykkene er grell og fratatt menneskelige og individuelle trekk, den er en ren fiksjonskarakter, slik den også er i folkediktningen. Problemet er at den samtidig peker på en stor kulturell og religiøs gruppe, og at forestillingene som

latterliggjøres, gjennom for eksempel kommentarene til konspirasjonsteorien om «Tryntyrken» og frimurerne, setter seg i kulturen og reproduseres, og at de til og med i dag lever i form av skjellsord som «Tyrk» og «Tørk», og også i form av visuelle fremstillinger.

Samfunnsfienden – jøden

En skikkelse som i høyere grad ble ansett for å være en *reell* trussel mot nordmenn og den norske nasjon, også på 1800-tallet, var jøden. Den tysk-norske historikeren Einhart Lorenz skriver om dette i «'Vi har ikke invitert jødene hit til landet' – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv» (2011): «De strukturelle og konjunkturrelle faktorene påvirket med ulik intensitet til ulike tidspunkter det bildet som nordmenn konstruerte av jødene. Bildene bidro også til å konstruere det norske selvbildet eller selvbildet til enkelte segmenter i det norske samfunn.»³⁵ Han påpeker at antisemittismen i Norge, selv om den ikke var nedfelt i samfunnsstrukturene, «var nærværende i form av stereotyper, vitsetegninger, skremselshistorier og fordommer generelt».³⁶ Som kjent ble ikke jødene i Norge utsatt for statlige overgrep på samme måte som den samiske befolkningen og de reisende folkeslagene, men gjennom Grunnlovens §2 var jødene lenge nektet adgang til landet, så fremt de ikke ville konvertere. Hva var forklaringene på seiglivetheten til «Jødeparagrafen», som Henrik Wergeland kjempet mot de siste årene av sitt liv?³⁷ En faktor som Lorenz anser for å være sentral, er at det blant eidsvollsmennene hersket en idé om at det var akseptabelt for jødene å bedra kristne. Man mente også at jødene var uvillige til å tilpasse seg, og at de ville danne en stat i staten. Lorenz skriver følgende om oppfatningene av jødene:

For eksempel at de var parasitter som bare var interesserte i personlig vinning, og at de manglet samfunnsengasjement. Skeptikerne påsto at det ville komme til masseinvasjon av «Skakkrejoder», og at de ville ta over handelsvirksomheten i Norge. I den langvarige debatten som fulgte etter at Wergeland hadde krevd at «jødeparagrafen» måtte oppheves, dukket frykten for invasjon opp på ny.³⁸

Vi finner gjenklang av forestillingen om den griske jøden, som samler penger til seg selv, i skillingstrykkene. Spørsmålet om jødernes samfunnsengasjement er også et tema som berøres.

To ulike kulturelle oppfatninger av jøden er utgangspunkt for fremstillingene i skillingstrykkene, og de er begge klassiske antisemittiske troper: Den ene er den nytestamentlige forestillingen om jøden som Jesu morder, og den andre er forestillingen om jøden som grådig pengeutlåner. Den siste har bakgrunn i det historiske faktum at jøder i middelalderen fikk tillatelse til å låne ut penger med renter til kristne, siden Bibelen ble tolket slik at denne typen virksomhet var lov på tvers av trosretninger. I Gunnerussamlingen er de visene som på en eller annen måte befatter seg med eller refererer til jøder, i tre ulike kategorier: En vise (gjengitt i to ulike trykk der og i minst tre trykk i Albrechtsons visesamling) forteller om Den evige jøde og en vise (gjengitt i to ulike trykk) er et forsvar for jøden og jødens plass i det norske samfunnet. I tillegg er det to viser som refererer til den griske «pengejøden» som skrekkeeksempel, hvorav den ene finnes i to ulike trykk.³⁹ Det er altså et større mangfold enn i visene om «Tyrken», og det er ikke alle som er antisemittiske. Det er engasjement og motsetninger i fremstillingene av denne skikkelsen i en helt annen grad enn tilfellet var med «Tyrken».

Visen som er gjengitt i flest trykk, er altså den som bygger på den klassiske fortellingen om Den evige jøde, Jerusalems sko-

maker. Ahasverus hånet Jesus da han segnet om under korset på vei til Golgata, og han ble dømt til å vandre plaget rundt for evig og aldri dø. Denne visen fremstiller den eldste antisemittiske tropen, jøden som Jesu morder. Idéhistoriker Trygve Riiser Gundersen skriver i en notis i bokmagasinet til *Klassekampen* 9. mai 2020 at sagnet dukker opp som prosatekst på dansk første gang i 1607, og at det siden fortelles i flere viser.⁴⁰ De to trykkene hvor visen figurerer i Gunnerussamlingen har titlene *Den evige Jøde. En sandferdig Beretning om Jerusalems Skomager, kaldet Ahasverus* og *Jerusalems Skomager, kaldet Hasverus*.⁴¹ Det er bare minimale ortografiske forskjeller mellom disse versjonene.⁴² I det siste trykket er imidlertid den kjente visen «Fædrelands-sang» skrevet av opplysningsmannen Ole Vig (1824–1857) rundt 1850 satt inn etter visen om Jerusalems skomaker.⁴³ I det første trykket står den alene. Den evige jøde forteller om sin synd og sin skjebne og oppfordrer tilhøreren til å lytte og ta lærdom. I slutten av visen ser det imidlertid ut til at Gud likevel vil ta vare på Ahasverus, og at han etter straffen kommer til å havne i himmelen. Et angrende-synder-moment har kommet inn i myten.

De to identiske visene blir fremstilt noe ulikt, siden den ene står alene i sitt trykk og den andre står sammen med «fortellingen» til en annen vandrer, Ole Vig. Landskapet skildres i begge visene, og det er stor kontrast mellom naturopplevelsen til den omflakkende jøden som vandrer hvileløst rundt i verden, og den nasjonalt orienterte nordmannen som er full av fedrelandsfølelser. Jøden sier i strofe 12: «Jeg har udi Norges Rige / Lidet meget Frost og Kuld' / Over høie Bjerg maa't stige, / Angest, bange, sorrigfuld» vs. det lyriske jeg i «Fædrelandssang»: «Jeg elsker Eder, I gamle Fjeld / Med høie Tinder og dybe Hæld, / Med Skog om Barmen / Og Jern i Armen / Til Tidens Kvæld!». Her er det tydelig at subjektene posisjoner påvirker deres måte å relatere seg til omgivelsene på, når følelsene deres projiseres ut på landskapet.

Thrane-agitatoren Carl Johan Michelsens (1826–?) vise «I Anledning af en Nordmands og en Jødes Samtale» finnes i to trykk fra to påfølgende år i Gunnerussamlingen, 1849 og 1850.⁴⁴ Det første trykket er anonymt publisert, mens det andre bærer forfatterens navn. Det er gjort mindre ortografiske endringer i det andre trykket, og tittelen er endret til «Samtale mellem Nordmanden og Jøden». Visen er begge steder trykket sammen med en annen vise. På tittelbladet til det første trykket står det: *Tvende nye Sange. Den Første: I Anledning af en Nordmands og en Jødes Samtale. Den Anden: En Fedrenelandssang.*⁴⁵ I det andre trykket, *Samtale mellem den rige og fattige Mand. Fremstillet i Sang of C. J. Michelsen paa hans Reise gjennem Østerdalen i Aaret 1850*, er det den visen som har gitt tittel til trykket, som står først. Vi skal merke oss at Michelsens vise om nordmannen og jøden her har fått undertittelen «ved Grændsesfjellet mellem Norge og Sverige».⁴⁶ Undertittelen på den andre utgaven av Michelsens vise gir den en tilleggsdimensjon, for Wergeland kommer, for eksempel i pamfletten *Indlæg i Jødesagen* (1841), inn på at jødene ble møtt med større toleranse i våre naboland. Visen har form av en liten dialog. Den tar utgangspunkt i jøden som omvandrende skikkelse og i et dagsaktuelt tema fra da visen ble skrevet, nemlig diskusjonen om §2 i Grunnloven (som ble fjernet i 1851). Det refereres også direkte til Wergeland, som på dette tidspunktet var død, i strofe 8 og 9. Visen er her gjengitt slik den står i den første versjonen, «I Anledning af en Nordmands og en Jødes Samtale».

Nordmanden.

Du Jøde, som omvandrer i alle Verdens Land',
 Jeg vil dig her nu spørge, hvad du er for en Mand,
 Mens der dig bliver negtet at komme i vort Land,
 O! hør mig kjære Jøde, og svar mig her paa Stand.

Jøden.

Det er et Sted i Loven, som os forbyder det
 At træde ind i Norge og tage Borgerret;
 Det siger, at ei Jøder i Norges Land skal boe,
 Naar de ei vil' antage den kristelige Tro.

Nordmanden.

Men hør mig nu her, Jøde, hvad jeg vil sige dig:
 Man siger udi Norge, at du er meget riig,
 Og derfor er' de bange, at du skal føre Krig
 Imod de Mænd i Norden, som vil dig være liig.

Jøden.

Vel har vi Jøder Penge, men føre ikke Krig,
 Men våres Rigdom have gjort mangan Fattig riig,
 Thi vores Rigdom hviler ei dybt på Skrinets Bund,
 Men mangan Fattig haver den skaffet Brød i Mund.

Nordmanden.

Om du engang i Tiden af Norges Storthingsmænd
 Fik Indfødsret i Landet og boe iblandt dets Mænd,
 Hvad vilde du da gjøre udi det kolde Nord
 For at udbrede Velstand iblandt det Folk, der boer?

Jøden.

Dertil vil jeg oprette Fabrikker udi Nord,
 Saa vil jeg Bonden lære at dyrke bedre Jord.
 Jeg Penge ei vil spare for at oprette Alt,
 Hvor Fattigmand kan tjene og faae sig godt betalt.

Nordmanden.

O! det var ædelt, Jøde; hvis du det gjøre vil,

Da kan saamæn jeg sige, at du er meget snild;
 Da vilde ei saamange af Landet reise ud:
 Naar de fik Arbeid hjemme, de priste deres Gud.

Jøden.

Adjø du norske Broder, nu maa jeg reise hjem
 Fra dig og fra dit Norden; vi sees vel igjen:
 Med Taarer udi Øine jeg husker paa den Mand,
 Som ivrigt for mig kjæmped udi dit Fødeland.

Nordmanden.

Lev vel, du gode Jøde; tør Taaren af din Kind
 I Norge findes endnu fleer Mænd af ædelt Sind,
 Som vil sig dig antage og føre frem din Sag,
 Som Wergeland har føret for dig saamangen Dag.

Nordmanden.

De Jøder og vi Christne en fælles Fader har,
 Som throner udi Himmelen, som Allting skabet har,
 Og derfor bør vi ikke forskyde dette Folk,
 Men heller for dem være en kjærlig Frihedstolk.

Den siste strofen ser ut til å være en appell til leseren/tilhø-
 ren, og i de to foregående strofene refererer Michelsen direkte til
 Wergeland og hans arbeid for å avskaffe §2. Michelsen bruker et
 faktisk møte og dialogformen til å fremme jødens sak; han bru-
 ker altså italesettelse som middel. Dette gir også en formmessig
 likhet med noen av tekstene i Wergelands *Jøden* (1842).

Michelsen tar for seg en av de forestillingene om jøden som
 sitter dypest i den norske kulturen på denne tiden, nemlig rik-
 dommen. Denne forestillingen dementeres ikke av jøden, men
 fordommen snus til en mulighet, da jøden sier at han vil bruke

rikdommen til å bedre folks levekår. Han vil bygge fabrikker og hjelpe bonden med å utvikle jordbruket. Dette er en marxistisk tankegang og en sterk motsetning til tanken om at jødene manglet ansvarsfølelse for samfunnet. Her kobles altså jøden inn i arbeidersaken, som Michelsen var talsmann for. Den tredje strofen antyder at fordommene mot jødene delvis bunnet i at velstående nordmenn så på dem som en trussel mot sin posisjon og rikdom. Dermed kommer også klasseperspektivet inn som et tema.

Den religiøse forskjellen anses ikke som en hindring av nordmannen i visen, og i siste strofe sier han at jøder og kristne har en felles far i himmelen som har skapt alt. Også forsoningstanken er noe som gjenfinnes i Wergelands *Jøden*, i «De tre», som er en liten fortelling med innslag av drama og sang. Her prises arabernes gjestfrihet, og forfatteren påpeker likheten mellom de tre religionene jødedom, kristendom og islam. En muhammedaner, en kristen og en jøde møtes i en oase i ørkenen. De kommer godt overens og sovner side om side om natten. Om morgenen nøler alle med å påkalle sin gud, av respekt for de andre:

Da paa engang begynder fra Platanens Krone, fra samme Green, en Bogfinke, en Drossel og en blodhalet Vipstjert sin Morgensang. [...] «Hvi dvæle vi, Brødre?» sagde de alle Tre? (sic.) «Ja, med hvad der ligger os paa Læben?» sagde Mollahen, böyende sig tre Gange mod Jorden. «Med Jehovas, den Höjstes, Priis?» sagde Rabbinen, foldende sine Hænder over Brystet. «Ja, sagde den kristne Præt, korsende sig – «er dette ikke et Tegn fra Himmelen, at også vor Lovsang vil være den Höjeste behagelig, om Udtrykket er forskjelligt?»⁴⁷

Det hele ender med at de tre synger i kor, som fuglene. Denne teksten er dermed også en forløper for Wergelands forsvar for tyrkeren i 1844.

I det første, anonyme trykket med «I Anledning af en Nordmands og en Jødes Samtale» er visen satt sammen med en nasjonalpatriotisk vise, og dette bidrar til å fremheve Michelsens henvisning til nasjonsbyggingsprosjektet. Det antydes at jødens mulige innsats med å bidra til opprettelse av fabrikker og forbedring av landbruket kan føre til at det blir slutt på at så mange emigrerer fra Norge. Dermed kan de to visene i trykket sammen delta i et alternativt nasjonalt prosjekt, hvor også den lærdommen og de ressursene man kan få fra andre som kommer til landet, ses på som en styrke.

Teksten visen er satt sammen med i det andre trykket, «Samtale mellem den rige og den fattige Mand», er skrevet av Michelsen selv. Her sier den fattige sannheten til den rike som straff for at han ikke vil gi ham brød: Han kommer til å havne i Helvete. Det står at visen er fremstilt på Michelsens reise gjennom Østerdalen, men her kobles temaet heller til menneskene enn til naturen. Kan en av Østerdalens storbønder ha vært modell for den rike mannen, for hans gjerrighet og selvgodhet? Satt sammen med visen om nordmannen og jøden er det kanskje et bilde av den rike nordmannen generelt som kommer frem i dette trykket, siden det i «Samtale mellem Nordmanden og Jøden» er fremstilt slik at det først og fremst er rike nordmenn som frykter jødene, fordi de er redde for å bli mindre rike selv. Klasseperspektivet blir dermed tydeligere.

Pamfletten som antagelig har inspirert Michelsen, *Jøden*, er en av de første tekstene med et klart antirasistisk budskap som ble trykket i Norge. Slik lyder Wergelands dedikasjon: «Norges Storting helliges disse Medfølelsens Udgydelser for den berømte, fortjente, ulykkelige Green af Menneskeslægten, hvis fremtidige Forhold til Fædrelandet det skal afgjøre.»⁴⁸ Retorikken i Wergelands tekstsamling er tydelig allerede her, han kaller på medfølelse med det forfulgte folket. I form er dette en

liten samling med lyrikk og andre små tekster, til sammen ni (ti i andre utgave), noen i blandingsform.

Den lyriske teksten «Skibbruddet» er en allegori og en krass kritikk av det norske samfunnet og av Europa som ikke vil ta imot jødene. Bølgene redder jøden inn i døden før han kommer i land i Norge til den skjebnen som venter ham der. Wergeland skal her ha tatt utgangspunkt i en faktisk hendelse.⁴⁹ Prosalyrikketeksten «Moses på Bjerget» har også den samme kritiske brodden. Her stilles forestillingen om Norge som det beste og frieste landet i verden i et grelt lys; den mauritanske jøden kommer ikke inn:

Ogsaa ham, skjönt saa bedaget,
 Frihedsdrømmen har bedraget.
 - Ak, hvor mangt et fyrigt Hjerte
 finder ei, med Jödens Smerte,
 Maalet da det grebes just,
 som en Boble sönderknust?⁵⁰

Wergeland kritiserer også hykleri og fordommer i dagliglivet i *Jöden* – og «den norske folkesjela», ikke bare stat og styre. I «Juleaften» blir en jødisk selger bortvist fra et norsk hjem uten at de vil høre hvilket ærend han har, under påskudd av at han er Jesu morder. Det viser seg at han har funnet det lille barnet i huset ute i snøen, og både barnet og jøden fryser i hjel om natten, siden foreldrene ikke vil høre på ham. Wergelands harde dom over jødehatet blir altså en tilleggsdimensjon til forsoningbudskapet i *Jöden*. Det forsonende blandes med en nasjonskritisk tendens hos Wergeland, mens Michelsen i sin vise er mer forsonende, kanskje unntatt når det gjelder dem som har mye penger.

Til slutt i denne delen om jøden forflytter vi oss til den komiske modusen. Her finner vi to viser om ågerkarler som på

ulikt vis kobler seg på kjente forestillinger om jøden i samtiden. Ågerkarlen blir også nærmest en fiksjonsfigur, eller et fiksjonelt monster, som i likhet med «Tryntyren» knyttes til en gruppe mennesker.

Den første visen opptrer i to trykk, og på tittelbladet til begge trykkene er det angitt at visen er «Digtet af en gammel graa Kat, og da Pus skal bruge de ved Salget af Visen indkommende Penge til at fornye en Vexel med, saa ønskes en hurtig Afsætning». Det er en liten variasjon i selve tittelen på trykkene. Det ene har tittelen *En supper ny vise om Flaaere og Aagerkarle* og det andre har tittelen *En supper ny Vise om Byens Flaaere og Aagerkarle*.⁵¹ Det er også en annen forskjell, og denne er av større betydning. Det første trykket har en sluttappell som gjør det til et innlegg i forbindelse med en foreslått endring i «Aagerloven», mens det andre har en sluttappell som peker direkte mot jøden. Dermed ser versjonene ut til å være tilpasset ulike kontekster. I *En supper ny Vise om Byens Flaaere og Aagerkarle* er flåeren klar til å utnytte alle, og ulike grupper av offer nevnes i de første strofene.⁵² Trykket er ikke datert, men en annonse indikerer at det ble publisert i 1850.⁵³ Dette ser altså ut til å være et trykk som er samtidig med Michelsens vise om jøden og nordmannen, og det kommer attpåtil fra samme trykkeri i Trondheim som sto for andre utgave av Michelsens vise samme år. Slik går de to siste strofene før sluttappellen:

Efter gammel Skik
 Flaae de lige indtil huden,
 Tage for en Slik
 Det hvorpaa de selv har buden;
 Ak! Gud hjælpe Dig,
 Som har laant af en Blodsuger
 Du maa vogte Dig,

Eller han Dig snart opsluger;
 Med sit falske Smil,
 Førend der er gaaen Uger,
 Han dig vise vil,
 Hvad Flaaer'n duer til.
 Hurra, Hurra, Hurra!

Gamle Norge, ak!
 Maa vel bittre Taarer græde,
 Naar han seer det Pak
 Fattig Bondes Høst opæde;
 Ulv er ei saa fæl,
 Ormen lettere kan bindes,
 End en Flaaers Sjæl
 For Barmhjærtighed kan vindes.

**Om man paa hver Green,
 Som i Norges Skove findes,
 Hang af Pakket een,
 Der blev dog nok igjen.**
 Hurra, Hurra, Hurra!

«Efter gammel Skik» i den første siterte verselinjen kan vise til jødernes tradisjon for utlånsvirksomhet. De som omtales i visen, kalles også for blodsugere, noe som gir assosiasjoner til vampyrer, og som også ble brukt som en metafor for jøder. I den andre siterte strofen brukes også dyresammenligninger, flåerne og ågerkarlene sammenlignes med rovdyr og kommer dårlig ut. Antallet av disse uvesenene er også poengtert i denne strofen. Flåere i hoperall beskrives som en trussel mot nasjonen og bøndene, de ultimate norske karakterene. Det norske står i motsetning til ågervirksomheten. I sluttappellen fra forleggeren står det:

Til Kjøberne!

Da I, mine kjære Læsere, see af Fortalen til Visen, at Pus er i en stor Forlegenhed for Penge, saa troer jeg at det er min Pligt som hans gode ven at opmuntre Alle og Enhver til at kjøbe denne komiske Vise; og dersom Pus faar ind saa mange Penge, at han paa en skikkelig Maade kan løskjøbe sig fra Flaaernes Kløer, da skal han saa snart som muligt udgive en Komedie om de kristne Jøder i Norge hvilken ogsaa vil komme til at more Eder.

Visen er beskrevet som komisk, og da blir spørsmålet: I hva ligger den komiske modusen her? Katten kan se ut til å være brukt for å ikle kritikk, fordømmelse og sarkasme en komisk drakt. Hva betyr det at katten, hvis den får penger og kommer seg bort fra flåerens klør, skal skrive en komedie om de kristne jøder i Norge? Hvorfor «de kristne Jøder»? Dette kan nok forklares med at det i visen ikke er snakk om jøder, men om kristne (altså vanlige nordmenn) som opptrer «som jøder». Det var ingen eller svært få jøder i Norge på dette tidspunktet, men man fryktet masseinnvandring dersom jødeparagrafen ble opphevet.⁵⁴ Det kan derfor også være et element av skrekkvisjon om hva som vil skje dersom jødene kommer inn i bildet. Visen er uansett antisemittisk, siden jøden, særlig i og med sluttappellen, fremtrer som skrekkfiguren ågerkarlene sammenlignes med.

Den andre visen i komisk modus er også kritisk irettesettende og en klar advarsel. Tittelen på trykket er *Penge-Syvers Liv og Bedrifter. En ny Vise til Lyst og Advarsel*. Denne er datert 1857.⁵⁵ Visen ser ut til å handle om en historisk person som gikk under tilnavnet Penge-Syver.⁵⁶ I første strofe knyttes Penge-Syver til Satan; han vant pengeposer og Satans gunst. I andre strofe inngår han en pakt med Satan om å bli ågerkarl. Videre skildres det hvordan han svindler og stjeler fra folk, men til slutt ender på tukthuset.

På tittelsidens illustrasjon ser vi at en brevvekt henger i mannens nese, som dermed får en kromet fasong, nærmest som et rov-fuglnebb. Den lange, krokete nesene er typisk for fremstillinger av jøder i blant annet vittighetsblader noe senere, selv om karikaturene der gjerne har en kraftigere nese.⁵⁷ Han har en saks i den ene hånden og en pengesekk og en klokke i den andre, noe som fungerer som referanser til yrker som ble forbundet med

jøden: skredder, pengeutlåner og urmaker.⁵⁸ Han er også svært velfødd og har en dyrisk hale, antagelig en revehale. Heller ikke denne visen handler altså faktisk om en jøde, men Syver blir tillagt egenskaper og får attributter som gjenfinnes i antisemittiske fremstillinger av jøden. Denne visuelle fremstillingen av

en karakter som har fått konstruerte jødiske trekk, er ganske særegen i norsk sammenheng, og den er fra før det ble vanlig å karikere jøder her til lands. Heller ikke i denne teksten nevnes det eksplisitt at det er jøden som er sammenligningsgrunnlaget for ågerkarlen, men det blir likevel tydelig gjennom tegningen. Den advarer om at en viss type aktivitet og opptreden kan «gjøre en til jøde».

Lignende forestillinger som i de sistnevnte trykkene kan man også se i Christian Martin Monsens (1815–1852) *Throndhjems Mysterier* fra 1856. Her tar Monsen for seg ulike typer av mannfolk i Trondheim i kapittel 3 og 4, og ågerkarlene får gjennomgå, gjennom både utseendemessige karakteristikk og beskrivelser av personlighetstrekk. Betegnelsen «throndhjemsk Pantejøde» er et av skjellsordene han bruker.⁵⁹ Monsen kommer også inn på en vaudeville som heter *En jøde i Mandal* fra 1849 når han omtaler ågerkarlen.⁶⁰

Trykkene demonstrerer at jøden er en annen type «andre» enn tyrkeren i den norske kulturen på 1800-tallet. Det er et mer nyansert bilde som fremkommer, med større grad av variasjon i oppfatningene. Jødene har sine forsvarere, men fiendebildet har en del fellestrekk med det av tyrkeren, for eksempel i bruken av blodsugermetaforen og dyresammenligningene. Det konspiratoriske elementet er også klart til stede i begge tilfellene. Myter og religiøse forestillingene om jødene som går langt tilbake i tid spiller også inn, noe som er nok en likhet med tyrkerne. Samtidig er fiendebildet av jøden mer intrikat, og det bygger i større grad på nyere skriftlig materiale og de samtidige politiske diskusjonene som pågikk i Europa om «den moderne jøden» på 1800-tallet. Dette er også tydelig videre utover i århundret, hvor særlig religiøs litteratur var langt fremme i kampen mot jødedommen. I tillegg til at det spres tysk antisemittisk propaganda i *Luthersk Kirketidende* fra 1870-tallet, får jøder også

skylden for antikristelige strømninger i tiden. Ett eksempel er en av Norges mest anerkjente geistlige, Johan Christian Heuch (1838–1904), som i 1877 i *Luthersk Ugeskrift* hevdet at Georg Brandes' (1842–1927) jødiske bakgrunn var årsaken til at den berømte kritikeren og litteraturviteren hadde lite pent å si om kristendommen.⁶¹ Fiendebildet blir igjen satt opp som del av en forklaringsmodell for uønskede forandringer, og det gjenspeiler et forsøk på å tegne et verdensbilde som tar utgangspunkt i en motsetning mellom «oss» og «de andre».

‘De allermest andre’ – hvithetsidealet

Som i tilfellene med tyrkeren og jøden har også fremstillingen av afrikanske og afrikanskåttede karakterer i norsk kultur i høy grad bygget på kilder fra andre europeiske land, og i dette tilfellet også fra Amerika. Dermed ble idéer og oppfatninger preget av strukturer og retorikk fra land som i større grad enn Norge var involvert i kolonisering og slavehandel. Et interessant tidlig eksempel finnes i den første visen i Gunnerussamlingen hvor Afrika er nevnt, fra 1728. Den handler om hvordan en afrikansk by ble til stein som følge av Guds straff. Historien skal ha vært fortalt av et øyenvitne til en høyfornem herre i London.⁶²

Det er imidlertid også verdt å nevne at slavehandel og kolonivirksomhet var et viktig grunnlag for rikdommen i Norge mens landet var i union med Danmark på 1700-tallet, og at danskene var blant de siste til å friggi dem som hadde blitt holdt som slaver i Vestindia, så sent som i 1848. I Norge ble slavehandelen på 1700-tallet støttet av den innflytelsesrike dansk-norske biskopen Erik Pontoppidan (1698–1764) og store deler av kirken, ut fra argumentet om at det var bedre å være slave og frelst enn frihedning. Pontoppidan forsvarte slaveriet i 1760 med bakgrunn

i Luthers katekisme og «... den store sandhed at hedenskab dog er langt mer elendig en selv den ringeste grad av kristendom».⁶³ Kirken hadde stor innvirkning på hva folk flest mente om ulike spørsmål, og dette kan ha dempet innflytelsen av kritiske tanker, som de vi for eksempel kan finne hos en av Norges tidligste prominente slaverimotstandere, Claus Fasting (1746–1791). Det Fasting skriver om slaveriet, viser at bifallet av dette ikke kom av at man ikke «visste bedre».⁶⁴ Synet på afrikanerne var en konstruksjon skapt av kapitalistiske og religiøse krefter, ikke uvitenhet, i hvert fall ikke blant dem som hadde innflytelse og tok del i denne «forretningen». En form for differensiering var helt nødvendig for å kunne forsvare å underlegge seg mennesker fra andre deler av verden og gjøre dem til slaver, og denne bakgrunnen er avgjørende for fremstillingen av afrikanere og afrikanskættede i Norge også på 1800-tallet og langt fremover i tid. Differensieringen mellom «svart» og «hvit» står sentralt, og et verdihierarki mellom disse ble tatt for gitt.

Allerede idet man begynner å omtale afrikanskættede personer i norske aviser og andre tekster i noen utstrekning på 1800-tallet, ligger det fortolkninger som kan spores til visse skrifter og kulturer til grunn. Sentrale referanser er skrifter som argumenterte for kolonisering ut fra «oppdragelseshensyn», den oppfatningen av Afrika og dets befolkning som preget misjonslitteraturen, og populærkulturelle fremstillingen av afroamerikanere med røtter i Amerika. En viktig bakgrunn for disse diskursene er synet på det «hvite» mennesket som det primære i Guds skaperverk:

Innen kristen kulturtradisjon var det udiskutabelt at Gud hadde skapt mennesket bare en gang, men også tilsvarende innlysende at hvitt var den normale hudfarven. Den svarte farven måtte altså ha oppstått sekundært – men hvorfor og hvordan? Både i jødisk og

kristen tradisjon finnes teologiske forklaringer, særlig om afrikanere som Hams sorte sønner. Likeledes er Kainsmyten brukt som forklaring på de sortes opphav. Svartfarven blir på denne måten en straff.⁶⁵

Dette er et viktig grunnlag for det hegemoniske verdihierarkiet som også kommer til syne i skillingstrykkene.

Hierarkiet og strategier for opprettholdelse av grensen til «de andre» blir to sider av samme sak, og dette kan belyses med utgangspunkt i folkloristene Olav Christensen og Anne Eriksens artikkel «'De aller mest andre'. Tematiseringer av svart ikke-menneskelighet» fra 1992.⁶⁶ Innsikter fra denne teksten vil være en viktig bakgrunn for å se på fremstillingen av afrikanske karakterer i skillingstrykkene. Christensen og Eriksen understreker fortolkningsaspektet som ligger til grunn for skiller som er skapt i kulturen, slik som skillet mellom «svart» og «hvit». Mennesker deles og settes inn i disse kulturelle kategoriene, og begrepene som blir brukt om kategoriene – hvit og svart –, er fra før bærere av sterke konnotasjoner i kulturen. Disse konnotasjonene knyttes så til menneskene som kategoriseres, og blir en fortolking av dem.⁶⁷ «Svarte» mennesker har ikke bare blitt beskrevet som «hvite» europeeres motpol, men også som en motsetning til det egentlig menneskelige, med utgangspunkt i kulturelle bibetydninger av «svart», og de har gjennom dette blitt representanter for noe unormalt, avvikende og negativt.⁶⁸

Det første av trykkene vi skal se på i denne sammenhengen, er ett av to som har tittelen *Neger-Sang*. Dette er en enkeltstående vise uten noen tilleggsinformasjon eller illustrasjon på tittelsiden. Det er ikke den omtalte personen som står sentralt i visen, men det faktum at han er «neger», noe som kommer frem både av tittelen og flere steder i visen. Forskjellen på «hvit» og «svart» fremheves i visens første strofe:

I Afrika findes et Folk som har Navn,
 af Negrer i vitende Veld;
 de ere vel svartaa, ei vita som vi,
 en Anda, en levende Sjæl.

Christensen og Eriksen skriver om hvordan motsetningen hvit versus svart blir knyttet til frelse versus synd, kristendom versus heidendom og gud versus djevel.⁶⁹ Dette perspektivet ligger til grunn for visen, som er en misjonsvise med et enkelt og tydelig budskap: Afrikaneren det fortelles om, er per definisjon syndig og søker frelse hos europeernes gud. Han bærer en skyld som ikke ser ut til å ha grunnlag i noe han har gjort, men rett og slett i hvem (eller hva) han er. Christensen og Eriksen viser flere eksempler på hvordan denne måten å bygge på motsetninger på fortsatt var høyst tilstedeværende i misjonstradisjonen så sent som på 1950-tallet. I visen spør skipskapteinen hva afrikaneren har gjort, men han har ikke noe annet svar enn at «alt, alt er ondt og fordærvet i mig, / til Jorden det trykker mig ned» (str. 5). Han blir med det engelske skipet til Europa, og han får syndenes forlatelse i en kirke i London. I nest siste strofe reiser han tilbake til Afrika med misjonsbudskapet:

Nu blev han forvisset at Jesu paa sig
 al Verdens Synder han bortbar;
 fornøiet og glad til sit Fædreneland
 med Frydernes Budskab han bar.

Visens budskap er at den kristne europeiske kulturen overviner den syndige afrikanske kulturen, og at mannen, som en representant for Europa, nå skal gi sine landsmenn frydens budskap.⁷⁰

I det andre trykket vi skal se på, 3 *smukke Viser*, er ingen afrikanske karakterer fremstilt i noen av visene. Trykket er løst sammensatt, av «handelsmandens Vise» og to ganske kjente tek-

ster, nærmere bestemt den svenske skillingsvisen «Herman og Amanda» (1859 eller tidligere) og Andreas Munchs «Brudeferden i Hardanger» (1849).⁷¹ Det er illustrasjonen på tittelsiden til dette trykket som er interessant i vår sammenheng. Her finner vi nemlig en tegning av en «blackface»-artist, altså en person som er sminket svart (bilde 1). Det er «handelsmandens Vise» som kommer først i trykket, og illustrasjonen må ses i forbindelse med denne.

I visen frembys en mengde varer, blant annet «eksotiske» ting som ferske appelsiner (str. 1) og pepper (str. 7), det vil si kjente kolonivarer. I tillegg frembys underholdning som spåkunst (str. 8) og sang akkompagnert av positivet (str. 9). Det er assosiative

Bilde 1

Bilde 2

Bilde 3

Bilde 4

forbindelser som ligger bak valget av illustrasjonen, den peker mot både det eksotiske i vareutvalget og mot underholdningsaspektet. Indirekte peker den imidlertid også mot trekanthandelen, siden den står til «handelsmandens Vise». Kolonialismen og slaveholdet var forutsetninger for tilgangen på kolonivarer.

Siden trykket ikke er datert, er det vanskelig å fastslå når tegningen er laget, men «blackface»-musikere og -komikere var populære i Skandinavia i de siste tiårene av 1800-tallet. Flere «blackface»-artister opptrådte i Christiania fra og med 1860-tallet.⁷² Det er også klare likheter med illustrasjonen på det andre trykket som har «Neger-Vise» i tittelen, *Neger-Vise. Og: En ny Julevise* (bilde 2), fra 1862.⁷³ Den første visen i trykket handler om den nedverdiggende behandlingen av dem som ble gjort til slaver, og den har form av en vekselsang der en tidligere slavinne forteller om sine erfaringer, mens «Thor» svarer. Selv om dette er en dialog, bidrar den ikke til noen respektfull italesettelse av den afrikanske karakteren, siden alle Thors strofer avsluttes med verselinjen «Det er godt at man ikke er sort». Gjennom illustrasjonen kobles dermed altså «blackface»-artisten direkte til slaveriet. Hvorfor disse illustrasjonene i de to trykkene?

Forklaringen kan finnes hos Erlend Hegdal, som skriver om «blackface»-artister blant annet i Christiania i *Charleston i Grukedalen. Afroamerikanske artister på norske scener – fra «blackface»-komikere til Louis Armstrong* (2019). Hegdal kommer nemlig inn på hvordan identiteten til de svartsminkede artistene og til faktiske afroamerikanske artister nærmest gled over i hverandre i omtalen av show og forestillinger i aviser på 1800-tallet. «Blackface»-artister opptrådte dessuten tidligere på flere europeiske scener (særlig i England) enn faktiske afroamerikanske artister og var med på å befeste seiglivede forestillinger om og forventninger til afroamerikanere.⁷⁴

Til boken har Hegdal samlet et rikt billedmateriale, og illustrasjonene fra skillingstrykkene minner om flere av bilde-

ne han gjengir av «blackface»-artister, dette gjelder særlig det spesielle ansiktsuttrykket (bilde 3 er et av eksemplene fra Hegdals bok).⁷⁵ «Blackface»-artistene var ikke bare svartsminket; de imiterte afroamerikanere, eller retttere sagt en forestilling om afroamerikanere:

Ministrelunderholdningen er regnet som USAs første selvstendig utviklede teaterform, og den skulle sette sitt tydelige preg på 1800-tallets underholdningsliv i Nord-Amerika. Her portretterte hvite artister svartsminket av brent kork – såkalt *blackface* – det afroamerikanske liv gjennom musisering, dans og sketsjer. Sentralt sto framstillingen av svarte amerikaneres nære og entusiastiske forhold til musikk. Utover dette besto underholdningen i å latterliggjøre afroamerikanernes antatt dårlige karaktertrekk. Hvite artister sminket i blackface portretterte afroamerikanere som uintelligente, late, overtroiske, naive og uærlige.⁷⁶

Blant annet på grunn av dette kom de samme forestillingene til å prege forestillingen om og fremstillingen av afroamerikanere i europeisk kultur.

«Blackface»-trenden kom også til uttrykk på andre måter i skandinaviske skillingstrykk, som i denne teksten på tittelsiden til et trykk i Statsbibliotekets særstilling, København fra 1867 (bilde 4):⁷⁷

Tip! Tip!

eller en ny Vise om Sangerinden fra Charlottenlund

Caveline Jeppesen, der reiste til Afrika

hvor hun sværtede sig sort over det Hele

og blev gift med en sort Konge

og hvorledes hun den Dag hun blev kronet,

ikke havde andet end Crinoline om Livet og kronen paa Hovedet.

Synges til den grinagtige Negermelodi: «Min Tip, Tip, Tip!»
 Med en Anviisning til Sangerinder her i Byen,
 hvorledes de skulde sværte sig med Kjønrrøg
 og udføre Sangen i Costume.

Her uttrykkes de karikerte forestillingene om Afrika i samtiden, og de forsterkes av tegningen på forsiden av trykket. Figurene har en foruroligende likhet med illustrasjoner som inntil nylig har ledsaget teksten i for eksempel en del norske barnebøker, og bildet er, sammen med forestillingen som den inngår i i trykket, en klar påminnelse om hvorfor slike illustrasjoner ikke lenger kan brukes.⁷⁸ Både i teksten og i bildet gjøres det et poeng av at afrikanerne nesten ikke har klær på seg. Dette har vært et viktig element i etableringen av denne folkegruppen som «de andre» og som umoralske, usiviliserte og primitive, blant annet i misjonslitteraturen:

Misjonslitteraturens tallrike beskrivelser av afrikanske ekte-skapsskikker og av afrikanernes motvilje mot å iføre seg «ansten-dige» (dvs. europeiske) klær, samt de seiglivede påstandene om kannibalisme blant afrikanere, legger vekt på det dyriske, umoralske og djevleske, og markerer på denne måten at hedningene befinner seg utenfor det menneskelige univers.⁷⁹

Motsetninger settes indirekte opp mellom det siviliserte og det usiviliserte, det moralske og det umoralske og mellom det guddommelige og det djevleske, og slik understrekes det hvordan misjonslitteraturen inngår i den orientalistiske diskursen som Said påpeker, hvor «Orient» blir «Oksidentens» kontrasterende andre. Hegdal kommer også inn på hvordan afrikanskattede artister internaliserte bildet av den «svarte» entertaineren, og at det ble «naturlig» for dem å se karikaturer av seg selv, og også å

selv opptre som karikaturer av seg selv – til og med sammen med disse karikaturene, altså med «blackface»-artistene.⁸⁰

Det siste trykket har vært til salgs hos Theodor Rose i Bergen.⁸¹ Trykket har tittelen *3 muntre Viser. En Negerindes Stamtafle eller Den heldige Forvandling fra Sort til Hvid*. Siste del av tittelen refererer til den første visen i trykket.⁸² Det er løst sammensatt, og de to påfølgende visene tar ikke for seg sorthets-/hvithetstematikken.⁸³ Det er et tydelig verdihierarki mellom «svart» og «hvit» i tittelen til dette trykket; den peker utvetydig mot et hvithetsideal. Og verre blir det i visen:

Min Tip, Tip, Tip, Tipoldefa'er gik glip I Skoven paa
Zambik, Der blev han væk, den Strik. Aa Thingelingeling
for Massa. Drik du af Kalabasja, Aa Thingelingeling,
aa Thingelingeling, Vi dandse rundt i Ring.

2. Min Tip, Tip, Tip, Tipoldemo'er gav slip Paa
Thronen i Zambik, der solgtes for en Slik. Aa Thingelingeling
for Massa o. s. v.

3. Min Bedstefa'er han Menneskeæder var, hans
Endeligt var trist, Han aad sig selv tilsidst. Aa Thingelingeling
for Massa o. s. v.

4. Min Bedstemo'er Fik Trillinger hvert Aar, Der
Hver Gang nok saa net, Af Bedstefa'er blev ædt. Aa Thingelingeling
for Massa o. s. v.

5. Min Fa'er den Tort har gjort os, han var sort,
Hans Krop som Ibenholt Til Planteren blev solgt. Aa
Thingelingeling for Massa o. s. v.

6. Hans Drakt var let, han gik blot med Kaskjet,
Men ellers uden Klæ'er, Som Adam ongefær. Aa Thingelingeling for Massa o. s. v.

7. Min Mo'er klædt paa Omtrent var ligesaa, I
Næsen blot en Ring, Men ellers ingen Ting. Aa Thingelingeling for Massa o. s. v.

8. Min Fa'er var sort. Men endnu mere haardt,
Min Moder tænk Dem, hun, Hun var kastanjebrun. Aa Thingelingeling for Massa o. s. v.

9. Jo! den var rar, Jeg fødtes som Bastar', Mit
Blod var mingeleeret, Min Hud den var chatteert. Aa Thingelingeling for Massa o. s. v.

10. O Held! o Held! Jeg blev ei længe Træl, Men
flygtede afvei'n Væk med en Skibscaptain. Aa Thingelingeling for Massa o. s. v.

11. Til Kjøbenhavn Jeg kom til Fastelavn, Men var i
slet Humeur, Formedelst min Couleur. Aa Thingelingeling for Massa o. s. v.

12. Jeg fandt en Ven En Apothekersvend, Han trø-
sted mig, giv Tid, Du skal nok blive hvid. Aa Thingelingeling for Massa o. s. v.

13. Jeg kom i kur, Han bragte mig Tinktur, Og
vadsked mig på Stand I Lillionesevand. Aa Thingelingeling for Massa o. s. v.⁸⁴

14. Det hjalp min Hud: Nu seer jeg saadan ud,
Og Ingen veed nu a' Jeg er fra Afrika. Aa Thingelin-
cling for Massa.

I denne visen kan alle de klassiske rasismeboksene krysses av. Den viser til kannibalisme (str. 3 og 4), manglende anstendighet på klesfronten (str. 6 og 7) og afrikaneren satt i slaverollen (str. 5 og 8).⁸⁵ Sammen med de rasistiske klisjéene presenteres altså visens hovedtema, nemlig hudfargen.

I strofe 8 og 9 kommer det frem at det som var enda verre enn at faren til «Negerinden» var svart, var at moren var kastanjebrun, og i strofe 9 blir det tydelig at dette innebærer at hun var en blanding av «sort» og «hvit»: «Negerinden» fødtes som «bastard» med blandet blod. Hun var til og med sjattert. «Raseblandingen» er altså noe «Negerinden» anser for å ha vært svært uheldig. Dette har sitt utspring i en tanke om at det skulle være uheldig å blande «rasene», og her snakker hun med bakgrunn i en hierarkisk artstankegang, selv om den fulle konsekvensen av denne tankegangen ikke er et tema i visen. Et element av degenerasjon kommer inn i artstankegangen, i tillegg til motsetningen mellom «svart» og «hvit»:

Artstankegangen ble forsøkt begrunnet med teorier om at seksuell kontakt mellom svarte og hvite var unaturlig og perverst og at avkommet av slike forbindelser var ufruktbart eller iallfall degenerert. [...] Disse biologisk-deterministiske synspunktene gikk langt videre enn de tidligere forestillingene om normalitet/avvik, lys/mørke eller godt/ondt. Her ble spørsmålet om menneskelighet/ikke-menneskelighet forstått i sin mest bokstavelige mening.⁸⁶

Moren til «Negerinden» har åpenbart vært forplantningsdyktig, men degenerasjonen får et slags visuelt uttrykk i «Negerindens» sjatterte hud. I visen er det disse utseendemessige konsekvensene av blandingen og sorgene de medfører som er i fokus, og de er tema for de fire siste strofene. Problemet løses imidlertid med hudbleking ved hjelp av en apotekersvønn. Christensen og Eriksen viser til flere eksempel på «heldige» forvandlinger fra sort til hvit, blant annet Lina Sandells kristne barneviser «Lilla, Svarta Sara» fra 1865, som ifølge Christensen og Eriksen ble brukt i søndagsskoler langt inn på 1900-tallet.⁸⁷ I siste strofe har lille Sara kommet til himmelen:

Hvor skuer undrende nu blikket,
 –tenk stå sin Jesus nu så nær!
 dog underligst av alt er dette,
 at Sara skinner lys og skjær.⁸⁸

Her skjer forvandlingen fra svart til hvit idet den lille kristne piken dør og kommer til himmelen. Det understreker de sterke røttene hvithetsidealet har i kristendommen.

Rasismen mot afrikanere og afrikanskættede i skillingsvisene befinner seg på et annet nivå enn den som rettes mot muslimer, og særlig den som rettes mot jøder. I skillingsvisene som tar for seg karakterer med afrikansk bakgrunn, fremkommer ikke konspirasjonsteorier eller et klart fiendebilde rettet mot noe fremmed. Det er snarere snakk om nedlatende medfølelse og stigmatiserende humor. Unntaket er eksempelet med slavene i menneskeetervisen om Ibrahim i Marokko, fra seksjonen om «Tryntyrtken», hvor de «svarte» karakterene blir definert som «andre» i dobbelt forstand. De er bødler og rettferdighetens avindividualiserte og skrekkelige redskap, som kan utføre den grusomme straffen som Ibrahim er dømt til for sine ugjernin-

ger. Men de utfører ikke handlingene på eget initiativ; de følger andres vilje.

Sindre Bangstad er i artikkelen «Rasebegrepets fortid og nåtid» inne på opphavet til de norske idéene om «rase» i nasjonsbyggingstiden, og han kommenterer at disse har utspring nettopp i legitimeringen av kolonialisme og hvitt herredømme, som utviklet seg samtidig med den moderne nasjonalstaten og den europeiske imperialismen: «For 'rase'-begreper, 'rase'-tenkning og dens tilknyttede idéer om et naturgitt 'hvitt' herredømme spilte selvsagt en sentral rolle i utviklingen av en intellektuell og politisk legitimering av europeisk kolonialisme.»⁸⁹ Han skriver videre at det ikke er noen indikasjoner på at nordmenns holdninger til afrikanere skilte seg fra de allment utbredte europeiske idéene og forestillingene om at ulike mennesker hadde ulike medfødte egenskaper som følge av rase – idéer som ble brukt som grunnlag for å legitimere ulike rettigheter og ulik status. Bangstad bygger denne antagelsen om holdninger i den norske kulturen blant annet på den hardhendte assimileringspolitikken som ble rettet mot samene i Norge, og antagelsen kan også underbygges gjennom skillingsvisene som ble distribuert i Norge. Den stemmer også godt overens med observasjoner som Hegdal har gjort i forbindelse med arbeidet med *Charleston i Grukkedalen*: De understreker at rasismen i skillingsvisene langt fra var unik i norsk kultur på det aktuelle tidspunktet. Han skriver at beskrivelsene av og forestillingene om de afrikanskåttede artistene i pressen utgjør

et nær sagt komplett spekter av rasistiske forestillinger om afrikanskåttede mennesker. Her finnes assosiasjoner til det primitive, barnslige, dyriske, djevlelike og seksuelle, eller referanser til jungelen, kannibalisme og slaverollen. Tidvis er de siterte originalkildene sjokkerende; selv i de mest fremsynte tekstene er sub-

tile spor av samtidens allestedsnærværende oppfattelse av verdi-forskjeller hos ulike etnisiteter, sporbar. [...] I møte med jazzens forhistorie i Norge, blir vi dag tvunget til å erkjenne at rasisme for ikke så altfor lenge siden var å regne som common sense, ikke som noe man tok stilling til, for eller imot.⁹⁰

Wergeland og flere viser at det fantes muligheter og forutsetninger for anerkjennelse av ulike kulturer på midten av 1800-tallet, men sterke krefter motarbeidet dette, til dels kommersielle, og til dels religiøse og politiske. Det Wergeland skriver, viser at den informasjonen som ble spredd om andre folkeslag og andre deler av verden, var sterkt vinklet, og at mye ble holdt tilbake, slik at befolkningen endte opp med å lage seg fantasiforestillinger bygd på outrerte fremstillinger av verden utenfor landet. Det nasjonale prosjektet sto sterkt, og dette påvirket også holdningen til andre kulturer, for eksempel til jøden som ble ansett for å være en kosmopolitisk skikkelse, og også av den grunn i manges øyne var uønsket.

*

Skikkelsene som har blitt undersøkt i dette kapitlet, har i høy grad vært kontrastert eller sett i forhold til det norske og det «hvite» idealet for utseendemessige karakteristika. Vi kan dermed si at fremstillingene i høy grad bærer preg av rasialisering. De demonstrerer også noe av kompleksiteten i dette begrepet. Bangstad kommer inn på denne kompleksiteten:

Rasialisering er et perspektiv som legger vekt på hvordan verdime-sig kategorisering av mennesker kan være forankret i måten vi forstår og kommuniserer om verden på – og hvordan disse kan fungere som en bekreftelse av oss selv som moralsk «bedre» enn

andre [...]. Begrepet rasialisering forstyrrer skillet mellom rasisme forstått som et ideologisk fenomen, og diskriminering som en handlingskategori.⁹¹

Mye av materialet er fra den såkalte «vitenskapelige rasismens epoke».⁹² Visene bekrefter likevel Bangstads påstand om at «forestillingen om en rettlinjet utvikling fra rasisme forankret i idéer om biologi (eller 'rase') i europeisk fortid til rasisme forankret i kultur eller religion i europeisk samtid, må [...] oppgis».⁹³ Bangstad nevner flere studier som påviser at noen av de tidligste røttene til europeisk rasisme ikke var grunnlagt på biologi, men dypt rotfestet i religion og en tanke om nedarvet essensiell identitet, og her er det særlig muslimer og jøder det er snakk om. Et eksempel på dette er forestillingen om «blodets renhet», som man kan se i forbindelse med gjenerobringen av den iberiske halvøyen i 1492, og som ble brukt til å mistenkeliggjøre etterkommere etter muslimer og jøder som hadde blitt tvunget til å konvertere til den katolske troen.⁹⁴ Natur og kultur blandes dermed i sammenheng med «rase», og dette er det sentrale poenget for Bangstad.

Dette kan bidra til å understreke de innsiktene vi har vært inne på i dette kapittelet. Allerede Wergeland fremhevet forkynnelsens rolle i rasisme og rasialisering, selv om han ikke brukte disse begrepene. Koblingen mellom det religiøse, «rase» og fremstillingen av «de andre» i skillingstrykkene er tydelig, og slik er undersøkelsen av disse et viktig bidrag til å finne ut hvordan den norske kulturen forholdt seg til impulser og mennesker fra andre steder, særlig på 1800-tallet, men også tidligere. Forestillingene som kommer frem i trykkene, er farget av at man skaper sitt nasjonale selvbilde opp mot et kontrasterende bilde av andre mennesker. Det solide, seriøse, kristne og rasjonelle er idealer som fremheves i den norske kulturen. Dette forsterkes av at flere av visene ble trykket sammen med viser av nasjonal-

romantisk karakter. Flere av trykkene er også fra samme tid som realismen vokste frem i Norge, og en del av dem representerer en form for realismens og rasjonalitetens skyggeside, med rasisme, antisemittisme og slavehandel som bakgrunn.

I trykkene er underholdning og sensasjonslyst grobunn for fordommer, og de går inn i en langvarig tradisjon for latterliggjøring og umyndiggjøring av ulike folkeslag i den norske og skandinaviske kulturen. Mye av grunnlaget for det som oppfattes som støtende og rasistisk i dag, kan studeres nærmere i tekster som disse, og gjennom dem kan vi komme et skritt nærmere årsakene til at en del ordbruk og fremstillinger er så omdiskutert og uheldige. De har rot i en tid med mindre kunnskap om verden, men også en tid da det var klare strategier som lå til grunn for hvordan «verden» ble fremstilt. Et eksempel kan være den såkalte karikaturstriden. Motstand mot karikaturer kan bunne i flere ting enn manglende aksept for politisk og religiøs satire, den kan bunne i at aspekter ved identiteten til en gruppe mennesker gjøres monstrøs. Satiriske fremstillinger har vært viktige refsende redskaper historisk sett, men de har også bidratt til å sedimentere fordommer.

Noter

- 1 Oxfeldt, «Encounters with the 'Real' Orient» i *Nordic Orientalism. Paris and the Cosmopolitan Imagination 1800–1900* (København: Museum Tusulanum Press, 2005), 100. Den forståelsen av begrepet «Orienten» som ligger til grunn for Oxfeldts betraktninger er basert på Edward W. Saids arbeid i *Orientalism* fra 1978. Boken kom i norsk oversettelse ved Anne Aabakken i 1994, under tittelen *Orientalismen. Vestlige oppfatninger av Orienten*. Det er her Said etablerer orientalisme som kritisk term.
- 2 Oxfeldt, i «Encounters with the 'Real' Orient», 109, antar at korrespondenten det her er snakk om, er Marie Colban (1814–1884), Norges første kvinnelige utenrikskorrespondent.
- 3 Sitert etter Oxfeldt, «Encounters with the 'Real' Orient», 111.
- 4 Sitert etter Oxfeldt, «Encounters with the 'Real' Orient», 112–113.
- 5 I Saids verk er det England og Frankrike, etter hvert også USA, som utgjør «Oksidenten», mens «Østen» utgjør «Orienten». «Orienten» er for Said ikke noe faktisk sted, men forestillingen om «Østen». Europeeres møte med og fremstilling av asiatiske land står sentralt i den produksjonen av forestillinger som Said beskriver, men også fremstillinger av det muslimske Afrika, særlig Egypt undersøkes.
- 6 Erlend Hegdal skriver i *Charleston i Grukkedalen. Afroamerikanske artister på norske scener – fra «blackface»-komikere til Louis Armstrong* (Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2019) at det er «som en del av et vidt spekter av fremmede underholdningsinnslag – fra afrikanske høvdinger til kinesere og indianere – at afroamerikansk musikkutøvelse først blir presentert på norske scener», 45.
- 7 Hegdal, *Charleston i Grukkedalen*, 45. Hegdal viser til artikler om Bogel i *Aftenposten* 13., 15. og 18. september 1869 og i *Christiania Intelligents-sedler* 17. september 1869.
- 8 Kopperud, «Jøden som kulturell konstruksjon i Den norske kirke 1814–1920», 58, viser til «Den moderne jødedom» (1872).
- 9 Kopperud, «Jøden som kulturell konstruksjon i Den norske kirke 1814–1920», 58, viser til en artikkel han ikke navngir, som kom i 1879.
- 10 Bangstand, «Rasebegrepets fortid og nåtid», 235–236.

- 11 Det er ikke helt klart om fordommene Wergeland her sikter til, har rammet tyrkere i vid eller snever forstand, men han nevner at Konstantinopel blir omtalt som «Tryntyrens» hovedstad i presentasjoner av perspektivkasser hvor slike «Vanskabninger» ble vist frem. En perspektivkasse er en kasse man kikker inn i, hvor et naturtro bilde er malt på en slik måte at man får inntrykk av å se en miniatyrversjon av «virkeligheten». Betegnelsen tyrker blir brukt både om osmanere (innbyggere i det Osmanske riket/ Tyrkia) og om et antall folkegrupper fra et stort område i Nord-, Sentral- og Vest-Asia, Nord-Kina, Nord-Afrika og Øst-Europa, som alle har forbindelse til et nomadisk folk som på 500-tallet hersket over området fra Mongolia til Svartehavet.
- 12 Wergeland, «Tyrken». Forestillingen om at «Tryntyren» har tryne, kom ifølge Wergeland, i «Skolemesteren», 375–376, av at tyrkerne var hedninger ifølge tidens religionsoppfatning. Dyrerammenligninger er også et satirisk grep som vi finner i antisemittiske fremstillinger (se «Samfunnsfienden – jøden»).
- 13 Wergeland, «Tyrken».
- 14 Wergeland, «Tyrken».
- 15 Mer om dette i Torbjørn Ødegaards *De fangene i Tyrkiet vedkommende. Kilder til løskjøp av norske, danske og islandske slaver fra Algier 1635–1636* (Kråkerøy: Kystforlaget, 2021).
- 16 Lavold, «Tyrkerfrykt i Norge fra 1500- til 1800-tallet», 72. Hun viser her også til Henning Laugerud og hans beskrivelse av kirkerommet som en «erindringsmaskin» som produserer, lagrer og fremkaller minner.
- 17 Tittelen på boken er *En Deylig Bøne Bog Met Mange Christelige Bøner Nu Besynderlige I Denne Sidste Earlige Tid Nyttelige at Søge Hielp Oc Trøst Hoss Gud Met I Vor Mangfoldige Store Trang Oc Nød*. Sitert etter Lavold, «Tyrkerfrykt i Norge fra 1500- til 1800-tallet», 81.
- 18 Brandtzæg og Strand, «The Scandinavian *Skilling* Ballad», 156. Se også Siv Frøydis Bergs kapittel i denne boken.
- 19 Jf. Lavold, «Tyrkerfrykt i Norge fra 1500- til 1800-tallet».
- 20 Lavold, «Tyrkerfrykt i Norge fra 1500- til 1800-tallet», 80.
- 21 Skjelbred, «Tradisjon om tryntyren: Stereotyper og identitet», 20–22, gjengir utdrag fra flere ulike fortellinger om

- «Tryntyirken» i folkediktning fra 1900-tallet og en om «villtyrken» fra 1700-tallet. «Villtyrken» bruker en nordmann som trekkdyr og feter opp ham og hans kone for å spise dem.
- 22 Christian Sørensen siterer Pavels' dagbok i etterordet «Ærbødigst Beretning om denne Affære» i trykket *En flunkende ny Vise om Menneske-Slagteriet i Christiania i September 1869*, som vi kommer tilbake til snart.
- 23 Dekningen i *Morgenbladet* er mye av den samme som i visene, selv om den har en annen form. De hauser opp begivenheten under påskudd av å være opptatt av å opplyse folket. Granrud i «Menneskehandlere på Grev Wedels plass?», 85, skriver: «Under oppløpet mot frimurerlosjen fungerte avisen som kronikeskriver, som den moralske og refsende, litt tilbaketrukne tilskueren. Samtidig var også *Morgenbladets* reportasjer med på å skape hendelsen, trekke tilskuere, spre vandrehistorien og bygge opp under betydningen av hendelsen – til tross for at avisen selv forsøkte å hindre at det utviklet seg til oppløp.»
- 24 Denne skikkelsen kalles «hundtyrken» i Sverige, hvor den samme konspirasjonsteorien om forbindelsen til frimurerne verserte. Carl-Martin Bergstrand har forsket på minnemateriale om dette fra 1950-tallet og skriver at flere av informantene sa at «hundtyrken» ville ha kristent svensk kjøtt for å bli like god som svensker, noe Bergstrand i *Frimurarna och hundturken. Vad folk trott om frimurarna* (Göteborg: Gumperts Förlag, 1956), 20, betegner som en «rätt löjlig nationell självöverskattning». Koblingen til frimurerlosjen gjenfinnes ikke Danmark.
- 25 Skjelbred, «Tradisjon om tryntyirken: Stereotyper og identitet», 22.
- 26 Skjelbred, «Tradisjon om tryntyirken: Stereotyper og identitet», 24.
- 27 Rose var født i Danmark, han var forfatter av føljetongsromaner, visedikter, visesamler, typograf og skillingstrykkforlegger i Bergen og Christiania. Se Smith (1933).
- 28 Visen skal synges på melodien til «O Ægtestand, o kjære Ægtestand, Faldera». Info om trykkested: Trykt i Kommisjon hos Theodor Rose & Co. I Grændsegaden No. 17 (Bager Lunds Gaard). Følgende informasjon er også med: «Sammestede forefindes et godt og stort Udvalg af flere hundrede Sorter Viser, Drømmebøger, Spaabøger, Eventyrbøger, Historiebøger, Morskabsbøger,

- Brevbøger, Lykkeblade, Nytårøsønsker, Blomstersprog m. m.»
- 29 Brandtzæg og Strand, «The Scandinavian *Skilling* Ballad», 142 nevner bruk av en slik følgetekst som et vanlig sjangertrekk ved skillingstrykk.
- 30 Visen skal synges på melodien til «Her gaar det godt, san». Informasjonen fra trykkeren er nesten den samme som i det første trykket fra Rose, selv om ordlyden avviker i noen små detaljer. Det er lagt til at «Landhandlere og Visegutter erholder stor Rabat».
- 31 Visen skal synges på melodien til «Vor Kaptein er mange Penge værd». Det står at den er trykt og «tilkjøbs» hos H. Thronsen i Drammen. H. Thronsen står bak en bok om Hans Nilsen Hauge fra 1872, så det kan anslås at også dette trykket er fra perioden etter oppblomstringen av frykten for «Tryntyirken», her kalt «Tryntørken». Det stemmer også godt overens med populariteten til temaet, som her nedfelles i en «sjangerbetegnelse», *den nyere Slakter-Literatur*.
- 32 Det er vanskelig å påstå at navnevalget på slakteren er intendert, for det er et mye brukt navn, men Ibrahim er en av de aller mest kjente profetene innenfor islam og en parallellskikkelse til det gamle testamentets Abraham. Han er den skikkelsen som ofte står som symbol for respekten den troende skal ha for Allah.
- 33 Forlagt af og tilkjøbs hos M. Urdal i Tromsø. Trykt i G. Kjeldseths Bogtrykkeri. I dette tilfellet er også prisen oppgitt, trykket har kostet 2 skilling. Det er ikke oppgitt hvilken melodi visen skal synges til. Dette er samme forlegger og trykker som sto bak Knut Hamsuns første utgivelse, *Den Gaadefulde. En kjærlighedshistorie fra Nordland* i 1877. <https://digitalmuseum.no/011085441766/her-ble-knut-hamsuns-forste-bok-utgitt>.
- 34 Visen skal synges til melodien til «Keiseren sidder paa sit høieste Slot». Trykket har vært til salgs hos G. B. Strøm, Prinsens Gade No. 25. Det er udatert og inneholder bare én vise.
- 35 Lorenz, «'Vi har ikke invitert jødene hit til landet' – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv», 35.
- 36 Lorenz, «'Vi har ikke invitert jødene hit til landet' – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv», 36.
- 37 Wergeland mente ikke bare at jødene skulle ha fri adgang til riket, han mente også at landet skulle ha full religionsfrihet. Wergeland

skrev blant annet to artikler der han tok opp spørsmålet om en grunnlovsendring i *Statsborgeren* i 1837. Han leverte første forslag til lovendring i 1839. Han skrev også pamfletten *Indlæg i Jødesagen* i 1841. Et eksemplar av pamfletten *Jøden* ble lagt på stortingsrepresentantenes pulter da endringsforslaget skulle opp til ny vurdering i 1842. Som tenåring hadde Wergeland selv skrevet et skuespill som Brovold (2020) karakteriserer som antisemittisk, *Moses i Tønden* (ca. 1825). I den forbindelse passer det å nevne at Wergeland selv vokste opp med en far som var svært skeptisk til jødene, eidsvoldsmannen og teologen Nicolai Wergeland.

- 38 Lorenz, «'Vi har ikke invitert jødene hit til landet' – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv», 36–37. «Skakkrejøde» (med litt ulik staving) var et av utnavnene på jøder som drev med handel, jf. Lorenz, 42; Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år* (Oslo: Press, 2019), 43.
- 39 Jeg har ikke funnet noen trykk om jøden i Albrechtsons samling, bortsett fra de om Jerusalems skomaker.
- 40 Christiansen, «Albrechtsons visesamling», 110–111, kategoriserer denne visen som en religiøs vise med gammelt emne og som en av «folkevisens sildige etterkommere» (en kategori han skriver at er i mindretall i forhold til det han kaller de egentlige «skillingsviser»).
- 41 Det første trykket er trykt og tilbys hos H. Thronsen i Drammen, den andre tilbys hos G. B. Strøm og har kostet 10 øre. G. B. Strøm hadde visehandel i Christiania, jf. Ressem 2020, 24. Det andre har en illustrasjon som viser en gammel mann med skjegg og vandrestav, og har nummererte strofer. I begge tilfeller er det angitt at visen skal synges til melodi av «Nu velan, vær frisk tilmode». Begge trykkene er udatert.
- 42 I ett av trykkene i Albrechtsons visesamling har jøden vandret i over syttenhundre år, mens han har vandret i over attenhundre år i trykkene i Gunnerussamlingen og i de andre trykkene med den samme visen i Albrechtsons samling. Denne litt mer betydelige forskjellen illustrerer hvordan også gamle «gjenopptrykte» skillingsviser kunne bli aktualisert. Dermed kan vi konkludere med at det eldste trykket med denne visen i Albrechtsons samling antagelig er fra 1700-tallet, og at de andre i denne samlingen og de

- i Gunnerussamlingen er nyere utgaver fra 1800-tallet.
- 43 Denne visen er også kjent under titlene «Blandt alle lande» og «Normandssang».
- 44 Michelsen arbeidet opprinnelig som murerhåndlanger i Christiania. Han ble en av Marcus Thranes utsendinger til Trondheim, og han stiftet flere arbeiderforeninger i Trøndelag. Han ble arrestert den 8. februar 1851 på Levanger, etter sigende med bakgrunn i både politisk agitasjon og en utsvevende livsførsel, og arrestasjonen førte til et voldsomt opprør og angrep på rikfolks eiendommer. Opprøret måtte slås ned av militære. Se Åke Jünge. *Tre dager i februar. Historia om Levanger-opprøret i 1851* (Åsen: Dokumentarforlaget, 1994) og <https://www.nrk.no/trondelag/da-militaeret-slo-ned-oppror-pa-levanger-1.13365242>.
- 45 Trykket er merket med Christiania 1849. Forlagt af Edvard Westgaard. Trykt hos Chr. Schibsted. «I Anledning af en Nordmands og en Jødes Samtale» skal synges på melodien til «Kong Ring sad glad i Høibæk».
- 46 Dette trykket er trykket hos W. Kirkgaard i Trondhjem.
- 47 Wergeland, *Jøden. Ni blomstrende Torneqviste* (Kristiania: Lehmannske Bogtrykkeri, 1942), 11.
- 48 Wergeland, *Jøden*, unummerert side.
- 49 Flere skipbrudne ble bøtelagt og sendt ut av Norge. En ung jøde skal ha blitt kastet i land på Hordalandskysten under en storm i 1841, hvorpå han straks ble sendt ut igjen av myndighetene. <https://www.fvn.no/nyheter/lokalt/i/QXJER/da-joeder-var-udelukkede-til-riget>.
- 50 Wergeland, *Jøden*, 47.
- 51 Det første trykket er forlagt av M. Olsen, men trykkested er ikke oppgitt, det andre er trykt hos W. Kirkgaard i Trondhjem.
- 52 Visen skal synges etter melodien til «Holmens faste Stok».
- 53 Det reklameres for et trykk med nesten samme tittel i *Trondhjems borgerlige Realskoles alene-priviligerede Adressecontours-Efterretninger*, torsdag 17. oktober 1850, 4. Det kan være en annen versjon, men det i hvert fall denne visen det er snakk om. Den kalles i annonsen *En ny og lystig Vise om Byens Flaaere og Aagerkarle Digtet af en gammel graa Kat*. Den er i salg hos Kirkgaards boktrykkeri og koster 2 skilling. <https://www.nb.no/items/>

- ao19c8aa55bof6ff16o1598712a3cf09?page=3&searchText=Byens%20Flaaere%20%20Aagerkarle.
- 54 Ifølge Michelet i *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*, 43–45, var det registrert 25 jøder i Norge i 1866, 15 år etter at §2 ble opphevet.
- 55 Visen er trykt på Olsens Forlag hos N. F. Axelsen i Sarpsborg. Pris 2 skilling. Den skal synges på melodien til «Den tapre Landsoldat».
- 56 Syver Nielsen var diskontør. En diskontør er en som kjøper vekslers forfallsdatoen. Syver Nielsen skal ha vært kjent som Penge-Syver i Eidsberg: <http://www.disnorge.no/slektsforum/viewtopic.php?p=534632&sid=99oede71d8c7d5o7e14ofa1f2498e9d2>.
- 57 Jf. f.eks. Brakstad, «Jøden som kulturell konstruksjon i norske vittighetsblader ca. 1916–1926».
- 58 Se f.eks. Lorenz, «'Vi har ikke invitert jødene hit til landet' – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv», 42.
- 59 Monsen, *Thronhjems mysterier* (Trondheim: Det Nordenfjelske Forlag, nytrykk 1970), 45. Monsen var journalist og forfatter og bodde i Trondheim fra 1845 til sin død i 1852. Boken ble publisert posthumt. Monsen var filantrop og anti-Thranitter, men inngikk taktisk samarbeid med Thrans utsendinger til Trondheim for å stifte Tronhjems Arbeiderforening i oktober 1850. Han ble første ordfører i foreningen etter forslag fra Carl Johan Michelsen. Men dette var altså før *Thronhjems mysterier* ble publisert. Mer om Monsen i forordet til nytrykket.
- 60 Monsen, *Thronhjems mysterier*, 44. Vaudevillen er skrevet av Adolph Rosenkilde. Brovold (2020) karakteriserer den som anti-antisemittisk.
- 61 Kopperud, «Jøden som kulturell konstruksjon i Den norske kirke 1814–1920», 60.
- 62 Visens tittel er *En sandferdig ny Viise af den sidste RELATION dateret 20 Decembr. 1728. Indeholdende En Sandferdig Beretning hvorledes en Stad i Africa, tvende Dages Reyse sønden fra den Stad, beeder Onguela, er med Mennisker og Creaturer, samt Træer og alt andet vad der var udi, ved Guds store Straf forvandlet til Steen; hvilket af en troværdig Mand, ikke langt derfra som siden har været ude samme Stad, til en højfornemme Herre udi Londen i Engeland er berettet. Til en Advarsel i disse sidste Verdens Tider, og til en*

- Afskreck for alle grove Synder.* Annen informasjon: Opsat af D. P. B. Under den Melodie: Udi min Angest og Nød. Prentet Aar 1728.
- 63 Guttormsen, «Ny bok og dokumentar: Misjonærene ville ikke døpe egne slaver» og NRK-dokumentaren *Slaveskipet – Norges mørke kolonihistorie*.
- 64 Nøding, «Provinzialblade» i *Claus Fasting. Dikter, journalist og opplysningspioner* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2018), 201–208. Det må imidlertid nevnes at Fastings vokabular når han omtaler mennesker som er gjort til slaver, bærer preg av tiden. Det er også mulig at Fasting skrev diktet «Til en smuk Jødepige», hvor en rekke stereotypiske forestillinger om «den andre» kommer til uttrykk (jf. Brovold, 2020).
- 65 Christensen og Eriksen, «De allermost andre», 47.
- 66 Christensen og Eriksen bygger her på Fredrik Barth og bidragene i antologien *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* (Bergen & Oslo/London: Universitetsforlaget/George Allen & Unwin, 1969). Første del av tittelen på dette underkapittelet er lånt fra Christensen og Eriksen.
- 67 Christensen og Eriksen, «'De allermost andre'», 45.
- 68 Christensen og Eriksen, «'De allermost andre'», 46–47, gjengir et utdrag fra Montaberts fargeteori fra 1837, hvor han blant annet skriver: «som et symbol på ondskap og falskhet er svart ikke en farve, men heller motsetningen til alle farver og det de representerer. Rødt står for guddommelig kjærlighet, men svart står for djevlesk kjærlighet, selvopptatthet, hat og alle lidenskaper hos et lavstående menneske. [...] Hvitt er tegn på harmoni, svart er tegnet på kaos. Hvitt står for den største skjønnhet, svart for heshlighet. Hvitt representerer perfektjon, svart representerer lasten. Hvitt er symbolet for uskyld, svart symboliserer skyld, synd og moralsk forfall.»
- 69 Christensen og Eriksen, «'De allermost andre'», 50.
- 70 Han blir en form for «mimic man», en reformert og gjenkjennelig «andre» (jf. Homi Bhabha, «Of Mimicry and Man. The Ambivalence of Colonial Discourse» (1984)).
- 71 Trykkeri og årstall er ikke oppgitt. Trykker har vært solgt hos B. L. Torgersen i Stavanger. Tidsskriftredaktør og forfatter Andreas Munch (1811–1884) var enda tidligere ute med å kritisere

- «Jødeparagrafen» enn Wergeland, i diktet «Jøderne» fra 1836. Han skrev også et skuespill som Brovold (2020) karakteriserer som anti-antisemittisk, *Jøden* (1844). Mer om Munch og jødesaken: https://www.apollon.uio.no/artikler/2014/1_jodeparagrafen.html.
- 72 Hegdal, *Charleston i Grukkedalen*, 48 ff.
- 73 Trykket befinner seg både i Albrechtsens visesamling og i Statsbibliotekets særstilling i København. Det er trykt i det Brilliske Bogtrykkeri ved E. Lund, Kjøbenhavn. Det står også på trykket at det «Faaes i J. Büchters Bog og Commissionshandel, ft. Regnegade 17». Visen skal synes til melodi av «Tora eller Slavinden».
- 74 Hegdal, *Charleston i Grukkedalen*, 42.
- 75 Hegdal, *Charleston i Grukkedalen*, 65. Dette er et reklamepostkort for artisten «Grang Jack», og ett eksemplar befinner seg i Hegdals egen samling.
- 76 Hegdal, *Charleston i Grukkedalen*, 41.
- 77 Jf. Mona Dubgaards blogg hvor hun har lagt ut tittelsiden til en rekke skillingstrykk fra Statsbibliotekets særstilling i København: <http://mona-wwwbloggercom.blogspot.com/2011/10/skillingsviser-billeder-fra-1860-til.html>. Man må bla seg frem til de enkelte trykkene.
- 78 Mer om illustrasjoner og infantiliseringen av afrikanere og afrikanskættede i barnebøker hos Christensen og Eriksen, «'De aller mest andre'», 51–53.
- 79 Christensen og Eriksen, «'De aller mest andre'», 51. Her viser forfatterne til beskrivelser i *Norsk Maanedskrift*: «Besøg i en Negerkirke i St. Louis i Marts 1858», *Missionæren* 1959, E. J. Ekman: *Illustreret Missionshistorie fra hele verden* Bd. 1, Kristiania 1894 og J. Kjelvei (red.): *Zulu. Evangeliets landvinning*, Oslo 1932.
- 80 Hegdal, *Charleston i Grukkedalen*, 42. Hegdal bruker Bogel som eksempel på dette: «Mot slutten av året 1869 opptrådte 'den virkelige Negersanger Master Bogel' interessant nok også som del av blackface-gruppen American Star Troupé (sic.) i København. Veien fra 'villmann' i høvdingekostyme til en plass blant de svartsinkede imitatorene av afroamerikansk musikkutøvelse var med andre ord kort for Alexander Bogel», 45. Dette kan være en indikasjon på at Bogel føyer seg etter forventningene fra sitt «hvite» publikum, noe som bringer tankene til den fransk-martinikanske

- psykiateren Frantz Fanons tanker i *Svart hud, hvite masker* (*Peau noir, masques blancs* 1952), om hvordan den koloniserte internaliserer kolonistatorens blikk på seg selv.
- 81 Dette kan indikere at det er nyere enn de trykkene fra Rose som er omtalt tidligere i dette kapittelet, for Rose var i Bergen etter at han reiste fra Christiania, (i hvert fall) fra 1872 til 1886. Men det er antagelig et opptrykk av en vise som Rose har «importert» eller tatt med seg fra Danmark, siden det ser ut til å være denne visen som det refereres til i den nevnte visen om Caveline Jeppesen fra København, når det står at den skal synges til «den grinagtige Negermelodi: 'Min Tip, Tip, Tip!>'» (jf. tittelsiden til visen fra København og den første verselinjen i visen fra Rose). Da er den i så fall opprinnelig fra senest 1867.
- 82 Den første visen har «Egen Melodi».
- 83 De andre visene i trykket er «Madam Olsens Kjæresten og hendes Mand», etter melodi av «En blomst jeg her beskrive vil» og «Herr Adam og Frøken Eva» etter melodi av «Mens Nordhavet bruser».
- 84 Hudpleiemiddelet *Lillionesevand* nevnes i Dr. Erik Pontoppidans bok *Hudens og haarets pleje. Populært fremstillet* fra 1886. <http://www5.kb.dk/e-mat/dod/11110800740D.pdf>.
- 85 Vi vet ikke hvem som er forfatter av denne visen, men det er interessant at Rose selv skal ha utgitt en føljetongsroman med tittelen *Flygtningerne eller Planterens Søn: en Fortelling fra Slavekrigen i Nordamerika*, trolig mens han bodde i Bergen. Denne skal finnes i samlingen til Bergen offentlige bibliotek, jf. Victor Smith, «Theodor Rose» (i *Overbibliotekar Wilhelm Munthe på femtiårsdagen 20. oktober 1933 fra fagfeller og venner*, Oslo: Grøndahl & søns boktrykkeri). <https://www.nb.no/items/1d334cc7c664139a-c8470a134c8d42a2?page=287&searchText=Flygtningerne%20eller%20Planterens%20S%C3%B8n>.
- 86 Christensen og Eriksen, «'De aller mest andre'», 49. Forfatterne viser her til Madison Grant, *Den store rases undergang*, Oslo 1928 og Lothrop Stoddard, *The Revolt Against Civilization*, New York, 1923.
- 87 Christensen og Eriksen, «'De aller mest andre'», 55–57. Visen ble publisert i *Missions-tidning* nr. 2, etter innflytelse fra en engelsk fortelling.

- 88 Versjon fra Norsk søndagsskoleforbund, 1942, Sitert etter Christensen og Eriksen, «'De allermost andre'», 57.
- 89 Bangstad, «Rasebegrepets fortid og nåtid», 238–239. Han viser her til Valluvan og Kapoor, «Notes on Theorizing Racism and other Things», (*Ethnic and Racial Studies* 39(3), 2016), 381; Meer, «Sociologists, Archbishops, and 'Making a Verb of a Noun'», (*Ethnic and Racial Studies* 39(3), 2016), 395; Kjerland og Rio, *Kolonitid. Nordmenn på eventyr og big business i Afrika og Stillehavet* (Oslo: Spartacus, 2009) og Kyllingstad, *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2004).
- 90 Hegdal, *Charleston i Grukkedalen*, 29.
- 91 Bangstad, «Rasebegrepets fortid og nåtid», 234–235. Forfatteren viser her til Marianne Gullestad, *Det norske sett med nye øyne*, Oslo 2002 og J. Rogstad og A. Midtbøen «Den utdannede, den drepte og den glemte: mot en ny forståelse av rasisme og diskriminering», *Sosiologisk tidsskrift* 18(1), 2010.
- 92 Bangstad, «Rasebegrepets fortid og nåtid», 236.
- 93 Bangstad, «Rasebegrepets fortid og nåtid», 235.
- 94 «[B]åde Fredrickson og Bethencourt mener å finne den første dokumenterbare forekomsten av moderne rasisme i behandlingen som etterkommere etter muslimer og jøder ble utsatt for av de katolske herskerne og den katolske kirken etter gjenerobringen – *La Reconquista* – av den iberiske halvøy fra de muslimske maurerne i 1492. Etterkommerne av muslimer og jøder på den iberiske halvøy som under tvang og trusler om vold hadde konvertert til katolisismen etter gjenerobringen, ble karakterisert som *moriscos* og *conversos*. De ble i århundrene som fulgte betraktet med dyp og grunnleggende mistenksomhet fra så vel de katolske myndighetene som den katolske kirkens og den katolske befolkningens side. Det var på grunnlag av nettopp denne mistenksomheten at det på katolsk hold utviklet seg en doktrine referert til som *limpieza de sangre* (blodets renhet). Den underliggende forestillingen her var selvsagt at muslimsk og jødisk identitet var nedarvet og essensiell [...] begrepet blodets renhet tok utgangspunkt i idéer om nedarvet religion», i Bangstad, «Rasebegrepets fortid og nåtid», 235. Paven underskrev allerede i 1452 på at de som ikke var «rene av blodet» kunne gjøres til slaver.

Litteratur

- Bangstad, Sindre. «Rasebegrepets fortid og nåtid». *Norsk sosiologisk tidsskrift*, nr. 3, 2017. DOI: <https://doi.org/10.18261/issn.2535-2512-2017-03-03>.
- Bergstrand, Carl-Martin. *Frimurarna och hundtyrken. Vad folk trott om frimurarna*. Göteborg: Gumperts Förlag, 1956.
- Brakstad, Ingerd Veiden. «Jøden som konstruksjon i norske vitighetsblader ca. 1916–1926». I *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1840–1940*, redigert av Vibeke Moe og Øivind Kopperud. Oslo: Unipub, 2011.
- Brandtzæg, Siv Gøril og Karin Strand. «The Scandinavian Skilling Ballad: A Transnational Cultural Heritage». I *Cheap Print and the People: European Perspectives on Popular Literature*, redigert av David Atkinson og Stephen Roud. Cambridge: Cambridge Scholar Publishing, 2019.
- Brovold, Madelen Marie. *Jødiske motiver i norsk litteratur cirka 1800–1970*. Avhandling for graden ph.d. Institutt for lingvistiske og nordiske studier. Oslo: Universitetet i Oslo, 2020.
- Christensen, Olav og Anne Eriksen. «'De allermost andre'. Tematiseringer av svart ikke-menneskelighet». *tradisjon. Tidsskrift for folkeminnevitenskap*, nr. 22, 1992.
- Christiansen, Reidar. «Albrechtsons visesamling». I *Festskrift til den norske avdeling ved Universitetsbiblioteket 1882–1932*. Oslo: Steenske Forlag, 1932. <https://www.nb.no/nbsok/nb/95f5367410b3fdf3d93be1774dbcaaac?lang=no#109>.
- Forskningsmagasinet Apollo*. «Kjempet mot jødeparagrafen for Wergeland». Intervju med Andreas Snildal. 2014. https://www.apollon.uio.no/artikler/2014/1_jodeparagrafen.html
- Granrud, Bente. «Menneskehandlere på Grev Wedels plass?». I *Konspiranoia. Konspirasjonsteorier fra 666 til WTC*, redigert av Arnfinn Pettersen og Terje Emberland. Oslo: Humanist, 2011.
- Hegdal, Erlend. *Charleston i Grukkedalen. Amerikanske artister på norske scener fra blackfacekomikere til Louis Armstrong*. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2019.
- Kopperud, Øivind. «Jøden som konstruksjon i den norske kirke 1814–1920». I *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1840–1940*, redigert av Vibeke Moe og Øivind Kopperud. Oslo: Unipub, 2011.

- sjonen av en minoritet 1840–1940*, redigert av Vibeke Moe og Øivind Kopperud. Oslo: Unipub, 2011.
- Lavold, Bente. «Tyrkerfrykt i Norge fra 1500- til 1800-tallet». *Arr. Idéhistorisk tidsskrift*, nr. 3, 2019.
- Lorenz, Einhart. «'Vi har ikke invitert jødene hit til landet' – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv». I *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1840–1940*, redigert av Vibeke Moe og Øivind Kopperud. Oslo: Unipub, 2011.
- Mendelsohn, Oskar. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bd. 1. Oslo: Universitetsforlaget, 1969.
- Michelet, Marte. *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*. Oslo: Gyldendal, 2014.
- Monsen, Christian Martin. *Throndhjems Mysterier*. Trondheim: Det Nordenfjelske forlag, 1979 [1856]. <https://www.nb.no/items/2119f67be658b31c3c9ed9d942a4aad6?page=3&search-Text=Throndhjems%20mysterier>
- Nøding, Aina. «Provinzialblade». I *Claus Fasting. Dikter, journalist og opplysningspioner*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2018.
- Oxfeldt, Elisabeth. «Staged Cultural and Literary Encounters with the 'Real' Orient». I *Nordic Orientalism. Paris and the Cosmopolitan Imagination 1800–1900*. København: Museum Tusulanum Press, 2005.
- Ressem, Astrid Nora. «Skillingsstrykk». *Musikk og tradisjon*, nr. 33, 2020. <http://ojs.novus.no/index.php/MOT/article/view/1780>.
- Said, Edward. W. *Orientalismen. Vestlige oppfatninger av orienten*. Oversatt av Anna Aabakken. Oslo: Cappelen, 2004 [1978].
- Skjelbred, Ann Helene Bolstad. «Tradisjon om tryntyrken: Stereotyper og identitet». *tradisjon. Tidsskrift for folkeminnevitenskap*, nr. 22, 1992.
- Smith, Victor. «Theodor Rose». I *Overbibliotekar Wilhelm Munthe på femtiårsdagen 20. oktober 1933 fra fagfeller og venner*. Oslo: Grøndahl & søns boktrykkeri, 1933.
- Tellefsen, Ole Bernt. *Slaveskipet – Norges mørke kolonihistorie*. NRK, 2020. <https://tv.nrk.no/program/KMTE30000718>.
- Wergeland, Henrik. *Innlæg i Jödesagen* [1841]. I *Henrik Wergeland – Samlede skrifter*. IV Avhandlinger, opplysnings skrifter, 3. bind

- 1839–1842. Kristiania/Oslo: Steenske Forlag. <https://www.dokpro.uio.no/wergeland/WIV3/WIV3015.html>.
- Wergeland, Henrik. *Jøden. Ni blomstrende Torneqviste*. Kristiania: Lehmannske Bogtrykkeri, 1842. <https://www.nb.no/items/9f0c981e97d5ca216a51daae21fc1cde?page=3&search-Text=J%C3%B8den>.
- Wergeland, Henrik. «Tyrken». *For Arbeiderklassen*, 1844-07-27. <https://www.dokpro.uio.no/wergeland/WIV7/WIV7018.html>
- Wergeland, Henrik. «Skolemesteren». I *Samlede skrifter*, bind 8. Christiania: Chr. Tönsbergs Forlag, 1857. <https://www.nb.no/items/7352980a83bc8606911b924a779aa0cb?page=383&search-Text=Wergeland%20Samlede%20skrifter%201857>.

Skillingstrykk

- Anon. *Den evige Jøde. En sandferdig Beretning om Jerusalems Skomager, kaldet Abasverus, som nu i over atten hundrede Aar have vandret af et i et andet Land, og efter Beretning skal være seet udi adskillige Provindser, udi Danmark og Norge, og med det første forventedes til Smaalandene. Sangvis forfattet under den Melodie: Nu velan, vær frisk tilmode*. Trykt og solgt hos H. Thronsen, Drammen: u.å. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 33: 970.
- Anon. *En flunkende ny Vise om Menneske-Slagteriet i Christiania i Sepember 1869. Mel: O Ægttestand, o kjære Ægttestand, Faldera*. Trykt i kommisjon hos Theodor Rose, Christiania: u.å. Oslo: Albrechtsons visesamling, Nasjonalbiblioteket. Mikrofilm SA Visebok 7007–7009, SA film 310.
- Anon. *En sandferdig Beretning om Jerusalems Skomager kaldet Hasverus, som nu i over sytten hundrede Aar haver vandret afeet i et andet Land, og efter Beretningen skal være seet udi adskillige Provindser, udi Danmark og Norge, og med det første er forventendes til Smaalandene. Sangviis forfattet til den Melodie: Nu vel an, vær frisk til Mode*. u.s. u.å. Oslo: Albrechtsons visesamling, Nasjonalbiblioteket. Mikrofilm SA Viser 7001–7003, SA film 306.
- Anon. *En skrækkelig Tildragelse om den grusomme Slagter Ibrahim, som dræbte 13 Mennesker, og solgte deres Kjød til Folket tilligemed en derom skrevet smuk Pige*. Forlagt av og solgt hos M. Urdal,

- Tromsø: u.å. Trykt i G. Kjeldseths Bogtrykkeri. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 29: 856.
- Anon. *En splinterny, aparte morsom, sver bygkelig, opbyggelig og sørgelig Vise om Tryntørken, som spiser Folk til Frokost, Middag og Aften. (Trykt som Bidrag til den nyere Slagter-Literatur.) Synges paa den særdeles yndede Melodi: «Vor Kaptein er mange Penge værd.»*. Trykt og solgt hos H. Thronsen, Drammen: u.å. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 20: 576 og Oslo: Albrechtsons visesamling, Nasjonalbiblioteket. Mikrofilm SA Visebok 7007-7009, SA film 310.
- Anon. *En splinter ny og frygtelig Vise om Tryne Tyrken og Menneskeslagtning*. Solgt hos G. B. Strøm. u.s.: u.å. Oslo: Albrechtsons visesamling, Nasjonalbiblioteket. Mikrofilm SA Visebok 7007-7009, SA film 310.
- Anon. *I dag er udkommet ny Vise om «Tryne-Tyrken» der pynter sig som en anden skikkelig Nordmand, og gaar paa Lur efter unge og vakkre Jenter, som han bortfører, slagter og nedsalter. Motto: «Er det ikke sandt, saa burde det være det.* Trykt i kommisjon hos Theodor Rose & Co, Christiania: u.å. Oslo: Albrechtsons visesamling, Nasjonalbiblioteket. Mikrofilm SA Visebok 7007-7009, SA film 310.
- Anon. *Jerusalems Skomager, kaldet Hasverus, som nu i over atten hundrede Aar har vandret afeet i et andet Land, og efter Beretningen skal være seet udi adskillige Provindser, udi Danmark og Norge, og med det første er forventendes til Smaalandene. Sangvis forfattet under den Melodie: Nu vel an, vær frisk til Mode.* Solgt hos G. B. Strøm, Christiania: u.å. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 33: 971.
- Anon. *En sandfærdig ny Viise Af den sidste RELATION dateret 20 Decembr. 1728. Indeholdende En Sandfærdig Beretning hvorledes en Stad i Africa, tvende Dagers Reyse sønden fra den Stad, heeder Onguela, er med Mennisker og Creaturer, samt Træer og alt andet vad der var udi, ved Guds store Straf forvandlet til Steen; hvilket afen troværdig Mand, ikke langt derfra, som siden har været udi samme Stad, til en høifornemme herre udi Londen i England er berettet.* Opsat af D. P. B. u.s.: 1728. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket.

- Anon. *En supper ny Vise om Byens Flaaere og Aagerkarle. Digtet af en gammel graa Kat, og da Pus skal bruge de ved Salget af Visen indkommende Penge til at fornye en Vexel med, saa ønskes en hurtig Afsætning.* Trykt hos W. Kirkgaard, Trondhjem: u.å. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 25: 746.
- Anon. *En supper ny Vise om Flaaere og Aagerkarle. Digtet af en gammel graa Kat, og da Pus skal bruge de ved Salget af Visen indkommende Penge til at fornye en Vexel med, saa ønskes en hurtig Afsætning.* Forlagt av M. Olsen, u.s.: u.å. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. Box 36: 1070.
- Anon. *Neger-Sang.* u.s.: u.å. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 27: 799.
- Anon. *Neger-Vise. Og: En ny Julevise.* Trykt i det Brillske Bogtrykkeri ved E. Lund, Kjøbenhavn: 1862. Oslo: Albrechtsons visesamling, Nasjonalbiblioteket. Mikrofilm SA Viser 7001–7003, SA film 306.
- Anon. *Penge-Syvers Liv og Bedrifter. En ny Vise, til Lyst og Advarsel.* Trykt på Olsens Forlag hos N. F. Axelsen, Sarpsborg: 1857. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 21: 625.
- Anon. *3 muntre Viser. En Negerindes Stamtavle eller Den heldige Forvandling fra Sort til Hvid. Egen Melodi.* Solgt hos Theodor Rose, Bergen: u.å. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 23: 669.
- Anon. *3 smukke Viser. Egen Melodi.* Solgt hos B. L. Torgersen, Stavanger: u.å. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 22: 636.
- Anon. *Tvende Betragtninger over den Comete, Der i Kiøbenhavn, Stokholm og flere Stæder har været at see, saavel som i Christiania og her i Trondhiem fra den 28 Augusti til den 11 September 1769 været synlig.* u.s.: 1796. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 31: 927.
- Michelsen, Carl Johan. *Samtale mellem den rige og fattige Mand. Fremstillet i Sang af C. J. Michelsen paa hans Reise gjennem Østerdalen i Aaret 1850.* Trykt hos W. Kirkgaard, Trondhjem: 1850. Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 8: 239.
- [Michelsen, Carl Johan]. *Tvende nye Sange. Den Første: I Anledning af en Nordmands og en Jødes Samtale. Den Anden: En Fædre-*

landssang. Forlagt av Edvard Westgaard, Christiania: 1849.
Trondheim: NTNU Gunnerusbiblioteket, V. box 10: 295.

Aviser

Aftenposten 1869-09-16; 1869-09-17; 1869-09-18.

Fædrelandsvennen 2012-05-18, Blokhus, Jostein: «Da jøder var
'udelukkede til Riget'». [https://www.fvn.no/nyheter/lokalt/i/
QXJER/da-joeder-var-udelukkede-til-riget](https://www.fvn.no/nyheter/lokalt/i/QXJER/da-joeder-var-udelukkede-til-riget).

Morgenbladet 1869-09-15; 1869-09-16; 1869-09-17.

Vårt land 2020-10-26, Guttormsen, Arne: «Ny bok og dokumentar:
Misjonærene ville ikke døpe egne slaver». [https://www.vl.no/
kultur/2020/10/26/ny-bok-og-dokumentar-misjonarene-vil-
le-ikke-dope-egne-slaver/](https://www.vl.no/kultur/2020/10/26/ny-bok-og-dokumentar-misjonarene-vil-le-ikke-dope-egne-slaver/).